

ISSN:2518-5039

تحقیقی مجلہ

پارکھ
چھماہی
لاہور

مسلسل شماره نمبر 9

شعبہ پنجابی
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
2020

سرپرست اعلیٰ: پروفیسر ڈاکٹر بشری مرزا، وائس چانسلر، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

مدیر: ڈاکٹر مجاہدہ بیٹ

نائب مدیر: ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا

ماہر تحقیق: پروفیسر ڈاکٹر فرح خان (ڈائریکٹر ریسرچ لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور)

مجلس ادارت: ایڈیٹوریل بورڈ:

پروفیسر فریحہ باسط ڈائریکٹر (لسان و ثقافت)، ڈاکٹر نسرین مختار، ڈاکٹر عابدہ حسن،

ثمینہ بتول، ڈاکٹر عائشہ رحمان، ڈاکٹر حنا خان، ڈاکٹر صائمہ بتول، ڈاکٹر مریم سرفراز،

الماس طاہرہ

مجلس مشاورت: ایڈوائزر بورڈ:

پروفیسر ڈاکٹر دانشاد ٹوانہ (ریٹائرڈ پروفیسر اپوا کالج لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن

(چیرپر سن پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹہ (چیرپر سن جی

سی پولاہور)، ڈاکٹر صغریٰ صدف (ڈائریکٹر پلاک)، ڈاکٹر نوید شہزاد (پروفیسر پنجابی

پنجاب یونیورسٹی لاہور)، ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد (ایسوسی ایٹ پروفیسر دیال سنگھ کالج

لاہور)، ڈاکٹر محمد منیر (چیرپر سن سرگودھا یونیورسٹی)، پروین ملک (چیرپر سن پنجابی ادبی

بورڈ)، ڈاکٹر جسوند سنگھ (ریٹائرڈ پروفیسر پیالہ یونیورسٹی انڈیا)، پروفیسر ڈاکٹر دھونوت

کور (پروفیسر پیالہ یونیورسٹی انڈیا)،، عجائب سنگھ چٹھہ (چیرمین انٹرنیشنل پنجابی کانفرنس

کینیڈا)، ڈاکٹر مرغوب حسین طاہر (پروفیسر اوسا کا یونیورسٹی جاپان)، ڈاکٹر محمد ادریس

(صدر شعبہ پنجابی پیالہ یونیورسٹی انڈیا)

پتہ: شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور۔

فون نمبر: +92-334-4050347, 042-99203806-297

email: parakhjournal@gmail.com

شمارے داخل: 500/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 10 امریکی ڈالر

نوٹ: پارکھوچ چھپن والے مقالیاں بارے مقالہ نگاراں دی رائے نال ادارہ پارکھوچ متفق ہونا ضروری نہیں۔

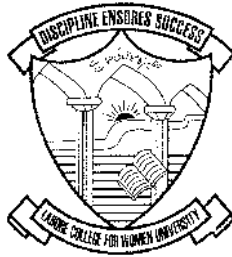
پارکھ

شماره نمبر 1

جنوری۔ جون 2020ء

جلد 5

مسلسل شماره نمبر 9

چیف پیٹرن

پروفیسر ڈاکٹر بشری مرزا

مدیر

ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

2020ء

مقالہ نگاراں لئی

- 1- تحقیقی مجلہ پارکھ وچ ایسے تحقیقی مقالے چھاپے جانداں نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی داسبب بن سکن۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات پارکھ دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کیٹی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار جیہڑی لکھت پارکھ وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہور رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- مقالہ نگار مقالے دے نال مقالے دا Abstract (تلخیص) جیہڑا 300 سولفظاں توں ودھ نہ ہووے تے انگریزی زبان وچ ہووے ضرور گھلن۔ Abstract نہ گھلن دی صورت وچ مقالہ چھپت وچ رلت نہیں کر سکے گا۔
- 5- پارکھ وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں (اک بیرون ملک تے اک پاکستان وچوں) دی لکھتی رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے پارکھ وچ شامل کیتے جانداں نیں۔
- 6- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔
- 7- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 8- مقالہ تو اترا نال لکھیا جائے تے سارے حوالے APA یا MLA سٹائل نال دتے جان۔
- 9- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
لکھاری داناں، کتاب داناں، مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- 10- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیتی جاوے۔

مجلہ پارکھ۔ شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

E-mail: parakhjournal@gmail.com

Ph: +92-334-4050347

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

صلی اللہ علیہ وسلم

عرشى گاون ترانے مدنی ماہی صلی اللہ
 چرچے وچ زمانے مدنی ماہی صلی اللہ
 رات معراج دی نخرے چائے عرشاں تے
 قسمے آپ خدا نے مدنی ماہی صلی اللہ
 مال جہان دأ عزت ماں پیو تے اولاد
 جان تے دل نذرانے مدنی ماہی صلی اللہ
 ایویں تے نہیں گن پئے گاندے ازلاں توں
 اپنے نال بیگانے مدنی ماہی صلی اللہ

چودھری کرم علی کیفی

فہرست

☆	اداریہ	مدیر	11
	شاہ مکھی مقالے		
1	دمودر دا ’’اکھیں ڈٹھا‘‘	ڈاکٹر منیر گجر	13
2	لوک گیتاں وچ جگا جٹ	ڈاکٹر افتخار احمد سلہری	21
3	خط نسخ	ڈاکٹر عائشہ رحمان	27
4	مرزاتے رحموں دی وار	ڈاکٹر فیصل چپا	35
5	پنجاب دی دھرتی تے تصوف دے رنگ	ڈاکٹر صائمہ بتول	65
6	پنجابی کلاسیکی شاعری وچ مزاحمت	ڈاکٹر فوزیہ حنیف	75
8	پوٹھوہاری وچ افسانہ نگاری دی روایت	راجہ سعید فراز	93
9	پنجاب دی سپتری - افضل توصیف	عائشہ شہزادی، ڈاکٹر شمینہ بتول	107
	گور مکھی مقالہ		
1	تصوف، بابا شیخ فرید تے سداچار	پرمندر سنگھ	3

سامعین کرام!

تحقیقی مجلہ ”پارکھ“ دانواں شمارہ چھاپے چڑھ چکیا اے۔ رب دی رحمت نال مجلے نوں ایچ ای سی ولوں ”Z“ کیئگری وچ منظوری وی مل گئی اے۔ اُمید اے کہ مجلہ اگلے دو سالوں وچ ”Y“ کیئگری تیک اپڑ جائے گا۔ رب سوہنے دی مہر نال ایہہ منزل وی چھیتی توڑ چڑھے گی۔

”پارکھ“ دے مسلسل شمارا نمبر 9 دا پہلا مقالہ ”دمودر دا اکھیں ڈٹھا“ دے سرناویں پٹھ ڈاکٹر منیر گجر دا تخلیق کردا اپنی نوعیت دا انملا مقالہ اے۔ محقق نے دمودر داس دمودر دے فن تے فکرنوں ڈھیر مثالوں راہیں پیش کر کے آون والے محققاں لئی تحقیق دے ڈھیر بوہے کھولے نیں۔ دو جا مقالہ ڈاکٹر افتخار احمد سلہری دا اے۔ جہدے وچ ”لوک گیتاں وچ جگا جٹ“ دے سرناویں پٹھ کردار نگاری تے گیت نگاری دے فن نوں اُلکیا اے۔ ایہہ مقالہ وی اپنی مثال آپ اے۔ کیوں جے اوہناں ”جگا جٹ“ دے کردار تے ڈھیر ڈھکویں روشنی پا کے ایس کردار نال انصاف کیتا گیا اے۔ ڈاکٹر عائشہ رحمن دا تعلق لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی دے شعبہ پنجابی نال اے۔ اک محققہ ہون دے ناطے اوہناں ”خط نسخ“ دے حوالے نال لکھے ایس مقالے وچ ہتھ لکھتاں دی ونڈ تے طور طریقے منظر عام تے لیاندے نیں۔ چوتھے مقالے دا عنوان ”مرزاتے رحموں دی وار“ اے۔ ایس مقالے دے محقق ڈاکٹر فیصل چپانیں، جہناں ڈھیر محنت نال ”مرزاتے رحموں دی وار“ نوں سودھ کے مقالے دا حصہ بنایا اے جیہڑا پنجابی ادب وچ ڈھیر وادھا اے۔ مقالہ سازی فن وی اے تے گروی۔ ڈاکٹر صائمہ بتول اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور ایس فن دے چنگے جانو نیں۔ ”پنجاب دی دھرتی اُتے تصوف دے رنگ“ دے سرناویں نال لکھیا جان والا مقالہ اوہناں دی فنی مہارت دا مونہہ بولد اثبوت اے۔ ڈاکٹر صاحب نے کوزے وچ دریا بند کیتا اے۔ چھیواں مقالہ ”پنجابی کلاسیکی شاعری وچ مزاحمت“ ڈاکٹر فوزیہ حنیف شہکار اے۔ ایہناں دا تعلق گورنمنٹ کالج نوشہرہ ورکاں نال اے۔ تحقیقی کچھوں ڈھیر مدلل تے مفصل مقالہ مستند حوالیاں نال پُرچیا ہو یا اے۔ ”پارکھ“ دے پڑھنہاراں تے مدیدی خوش نصیبی اے، جے ”پارکھ“ نوں پورے پنجاب توں مقالے آوندے نیں۔ ایس شمارے دا استواں راجا سعید فرزاں دا ”پوٹھوہاری افسانہ نگاری دی روایت“ اے جیہڑا اوہناں دے مقالے دی منظوری دا باعث وی بنے گا۔ بہت سوہنے محققانہ ڈھنگ وچ محقق نے مدلل حوالیاں تے مفصل بحث نال مقالے نوں توڑ چاڑھ کے جرنل نوں رونق بخشی اے۔ شاہ مکھی حصے دا آخری مضمون نوجوان محققہ عائشہ شہزادی تے ڈاکٹر شمینہ بتول دیاں سانجھیاں

کاوشاں دانتيجه اے۔ ايس مقالے راہیں اوہناں پنجابی دلیر، اکھئی تے ترقی پسند لکھارن افضل تو صیف دی حیاتی دے ادبی خدمتاں دے کئی اک پکھ سامنے لیاندے نیں۔ مقالہ نگاراں خاص طور تے افضل تو صیف دی حیاتی تے اوہدے نظریاتی پکھاں تے چائن پایا اے۔

گورکھی حصے دا کلم کلا مضمون ”تصوف، بابا شیخ فرید آتے سدا چار“ پنجابی یونیورسٹی نال تعلق رکھدے مہان کھوج کار پرمندر سنگھ ہوراں دی ہوراں دی تحقیق دا سٹا اے۔

اُمید اے کہ HEC توں منظوری توں بعد ایہہ پہلا شمارتے ترتیب دے لحاظ نال نوواں شمارتے تحقیق دے مزید راہ کھولے گا۔

مدیر پارکھ

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

چیمبر پرسن شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور پاکستان

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan...-June 2020, PP

☆ ڈاکٹر منیر گجر

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2020ء، مسلسل شمارہ 9

دمودر دا ’ا کھیں ڈٹھا‘

Abstract

Damodar of Chiniot was a fabled poet of Punjabi, having many distinctions. He initiated the Qissa tradition in Punjabi and became the founder poet to give proper poetic expression to the much loved folk tale of that time, “Heer and Ranjha”. Alongside other distinctions, his claim of being an eye-witness of many of the events of the tale had been a topic of discussion among Punjabi critics. There is a clear divide amid researchers over this point. This article is an effort to establish that this claim of Damodar is purely a poetic skill, not reality. Corporeal evidences and geographical locations mentioned in the tale are themselves a great hindrance to accept the claim to be real. Few examples have also been quoted to further elaborate and comprehend the point of discussion.

’ا کھیں ڈٹھا‘ پڑھدیاں یا سندا یاں ای دمودر داناں ذہن وچ آوندا اے۔ دمودر چینیوٹ دا جم پل سی۔ اوہدے

☆ ریسرچ سکالر، پی ایچ ڈی پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

☆ ایسوسی ایٹ پروفیسر پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

حصے کئی نوبلکٹناواں آوندیاں نیں۔ اوہ پنجابی وچ قصہ کاری تے ہیر نگاری داموڈھی سی۔ اوس پنجابی قصہ ادب دیاں اجیہیاں لیہاں گھنٹیاں جیہناں اتے ٹرکے لکھاریاں پنجابی ادب دی جھولی ون سونیاں پریم کہانیاں نال بھری۔ اوہ بہت گنی شاعر سی۔ پڑھنہارے سُنیر نوں کہانی نال جوڑ کے رکھن داوہاں اوہنوں آونداسی۔ گل نوں کتھے کھلارناتے اکھ پکارے وچ کیہڑی گل نوں بیان کرنا، اوہنوں چنگی ریتیں سارسی۔ اوہنے پنجاب دی واہی وان رتھل نوں مکھ رکھ قصہ رچیا۔ بیان دی نفاست دا کمال ویکھن لئی صرف اک نقطے اتے گوہ کرے تاں اوہدی کلا کاری تے مہارت دا قائل ہونا پیندا اے کہ نو سو سٹھ بند دا قصہ پڑھن مگروں وی اوہدے مذہب بارے کوئی پکی گل نہیں کر سکدے۔ ایس توں ودھ بیان دی ڈونگھیاں کیہ ہوسکدی اے؟ اج تاں ایہہ تارا نہیں ہوسکیا کہ اوہ ہندوسی یاں سکھ؟ گل پکی اے کہ اوہ مسلمان نہیں سی۔ دمودرنے ذاتی عقیدے یاں مذہب دے بیان نوں اپنی رچنا توں دور رکھ کے ایہہ سکھایا کہ اپنی گل یاں نظریہ دوہے نوں رنجایاں بناں وی بیانیا جا سکد اے۔

”ہیر دمودر“ دی بہت وڈی گھنڈی دمودر دا اکھیں ڈٹھا، دا دعویٰ اے۔ اوس اپنی رچنا وچ کئی تھاواں تے قصے دے واقعاں نوں اکھیں ویکھن دا دعویٰ کیتا۔ کئی سو جھواناں ایس گل نوں سچ من لیا۔ اوہناں دے وچار موجب دمودر سچ مچ ہیر تے رانجھے دی عشق کہانی دیاں واپریاں دا گواہ اے۔ ایہناں وچ باوا گزنگا سنگھ بیدی، باوا بدھ سنگھ، مولانا بخش کشتی، ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ دے نال نال تیا سنگھ، ڈاکٹر گوپال سنگھ تے سریندر سنگھ کوبلی ہوریں شامل نیں۔ دمودر دا ایہہ کتھن بھلیکھے بھریا اے۔ دمودر کیہڑے کیہڑے موقعے تے قصے وچ اپنی موجودگی دسی اے تے پھیر ایس گل نوں پھولن لئی ایہناں اتے وچار کردے نیں۔ دمودر نے اپنے جھنگ رہن دی گواہی وچ چوچک تے کنڈی نوں ملن، اوہتھے ہٹی بناون تے جھیں گائیں دا ذکر کیتا جو یں:

اکھیں ویکھ تماشا سارا، لکھ مجھیں لکھ گائیں (1)

دمودر جھنگ رہندیاں ہیر دے بالپنے توں جوانی دے پڑاواں نوں اک چشم دید گواہ وانگوں بیان کردا اے۔ ہیر جوان ہو کے سوہنی ٹیار بن گئی تاں اوہدی سوہنی چال دمودر نوں قصہ رچن کارن پریریت کیتا:

ویکھ دمودر ہیر دی چالیں، قصہ آن بنائے (2)

دمودر رانجھے دے پنڈتخت ہزارے کیویں اپڑیا۔ رانجھے دے پیو دے چلانے پچھوں اوہدے بھرا اوہدے ویری ہو گئے۔ پاندھیاں راہیں دمودر ایس گل دا جانوہویا تے اوس نوں ویکھن تے اوہدی مدد کرن تخت ہزارے جا بجیا:

جلیا چھوڑ جھنگ سیالاں، اُبھی طرف سدھایا

کر منزل تیجی دمور، تاں چل ہزارے آیا
 ونج ڈٹھوسے تخت ہزارہ، جتھے رانجھا جایا
 آکھ دمور ویکھ دھیدونوں، اسماں دل پھہمایا (3)

تخت ہزارے جا کے گل انکھیں ڈٹھا، توں اگے ودھی تے دمور قصے ونج اپنے آپ نوں پا تر دے طور تے وارد کر
 کے رانجھے دی مدد کیتی۔ رانجھے دے اوکھے ویلے اوہنوں ملیا تے انگل نال لاکے او تھوں کڈھ لیا وندا۔ انج اوس رانجھے دی جان
 بچائی:

انگل جوڑی نال دھیدو دے، اسیں لگے پھرانبے (4)

جدوں ہیر دا کھیڑیاں ول ویاہ ہون لگا، جنج آئی تاں دمور ویاہ دیاں تیاریاں دے نال نال جنج دی چڑھتھل،
 پکواناں تے رسماں ریتاں دا وی گواہ اے، جویں آکھدا اے:

پکواناں دے ڈھیر دیندے، جانے پر بت سائے
 ستے پاپی حاضر لوکا، کیہ کوئی آکھ سنائے
 ہر جانجی سر پاؤ سنہری، چتھنے سیت سہائے
 آکھ دمور میں انکھیں ڈٹھا، جو ویکھے سوا سی سلاہے (5)

رانجھا ہیر نوں ادھال کے لے گیا، مگروں کھیڑیاں دی واہر چڑھ پئی۔ ہیر تے رانجھے نے ناہڑاں کول لُوہ لئی۔
 جدوں کھیڑے اوہناں دا پچھا کر دے ناہڑاں کول اپڑے تاں دوہاں دھراں دی تو تکار ہو گئی۔ ایس کھڑیا کھڑی ونج دمور نے
 پنجاب دے مہمان نواز تے انکھی سبھا دی بہت سوئی مورت دکھائی کہ ہیر تے رانجھا جیہناں دی ناہڑاں نال کوئی جان پچھان
 ہی نہیں سی، صرف اوہناں نوں حامی بھرن کر کے ناہڑ کھیڑیاں دی واہر نال اگے سر ڈاہ کے اپنے بندے مروا لیتے پر ہیر تے
 رانجھے نوں اوہناں دے حوالے نہ کیتا۔ کھیڑیاں ولوں لڑائی دے ڈراوے دے جواب ونج ناہڑاں دا جواب نالے پنجاب
 دے انکھی سبھا دا سواد کجھ انج اے:

چکھے پئے نہ گتے دین، ایہہ آئے راٹھ اسماں (6)

ناہڑاں دے ایس کورے تے کھروے جواب توں بعد دوہاں دھراں وچکار خونئی لڑائی شروع ہو گئی جس ونج
 کھیڑیاں دے 14 تے ناہڑاں دے اٹھ جی جانو گئے۔ کھیڑیاں تے ناہڑاں دی لڑائی سے دمور نے لگ کے جنگ ویکھی:

ناؤں دمودر میں چھپ کھلوتا، جتھے دو بُوٹے تے اک کاہی (7)

رجوعے والے سید اوتھوں لنگھیاں آ کے ایہہ لڑائی بند کروائی۔ گل استھے کلی کہ معاملہ کوٹ قبولے عدالت وچ جا کے نیڑیا جاوے۔ پھیر دمودر پنجاب دے جمان تے کھلھ دے سبھا دی جھاکی دکھائی جیہناں کھیڑیاں نال لڑ دیاں ناہڑاں دے اٹھ بندے اجائیں ہوئے، سیداں وچ آون تے صلح ہو جاوون توں بعد ساری گل دلوں و سار کے کھیڑیاں نوں پروہنے بنا کے گھر لے آئے تے اوہناں دی سیوا کیتی۔ اگلے دن جدوں کوٹ قبولے عدالت لگی تاں دمودر آپ ہیر تے رانجھے نوں پکڑ بہایا:

گھیرے ہوئے دو ہیں بندوئے، اگوں میں پکڑ بہائے (8)

مگروں قاضی ہیر نوں کھیڑیاں دے حوالے کیتا تاں دمودر اوتھے وی موجود سی۔ رانجھے دے پلو تے نال شہر نوں اگ لگی تاں لوکائی دی حال دہائی داوی گواہ اے مگروں ہیر تے رانجھے نوں دلی طرف جان دیاں اکھیں دیکھیا تے پھیر تین کوہ اگے وی اپنے آپ نوں اوہناں دے نال دسیا اے۔

جے کوہ ترے گئے اگیرے، تاں اساں بھی نالے آہے (9)

دمودر اپنا ویہلا سی، جوہر ویلے ہیر تے رانجھے دی پیڑنپدا رہندا سی؟ اوہنوں ایس توں اڈ کوئی کم نہیں سی؟ قصیاں وچ شاعر دے آپ گواہ بنن دی گل صرف دمودر ای نہیں کیتی، سگوں ایہہ قصے وچ رس پیدا کرن تے سنیراں نوں قصے نال جوڑی رکھن لئی بہت سارے شاعر اں دا ڈھنگ اے۔ پھیر خبرے کیوں ایہناں سو جھواناں نوں ایہہ بھلیکھا پیا۔ جوئیں ’مرزا صاحبان‘ وچ مرزا بیلو نال گل بات کر دیاں لکھدا اے۔

مرزا پچھے پیلو شاعر توں، دسیں شگن وچار (10)

انجے ای اک ہور تھاں فارسی وچ ’افسانہ دلپذیر‘ دے سرناویں پٹھ ہیر رانجھے دا قصہ لکھن والے شاعر سعید سعیدی نے رانجھے دے پیو مومونوں دیکھن دی گل کیتی اے:

دیم	پدرش	مقدم	دہر
مشہور	جہاں	معلم	دہر
نامش	’موجو‘	میان	مردم
منظور	قبیلہ	جان	مردم
اصل	ونسبش	بہ	ہزارہ

کردم من خسته آشکاره (11)

خیر اللہ فردانے فارسی مثنوی ”قصہ میرزا و صاحبہ“ وچ صاحبان تے مرزا دوہاں نال ملاقات دی گل کیتی اے۔ ادبی پکھوں کھوج کیتیاں ایہہ گل منتری پئی اے کہ کئی قصہ کاراں اپنے قصیاں وچ چینک تے نوبکتنا پیدا کرن لئی دمورر وانگ ”اکھیں ڈٹھا“ دا ڈھونگ رچایا تاں بے ایس دی بہہ جا بہہ جا ہون دے نال نال لوکائی اُچھا ایہناں قصیاں، کوتاواں نوں پڑھے سُنے تے ہر پاسے ایہناں قصیاں دی چرچا ہووے۔ پیلودا قصہ ”مرزا صاحبان“ سعید سعیدی دا فارسی قصہ ”افسانہ دلپذیر“ خیر اللہ خدا دی فارسی مثنوی ”قصہ میرزا و صاحبان“ ایس دیاں مثالاں نیں۔ بے دمورر دی گل کیتی جاوے تے دمورر شاعر تے دمورر پاتر وکھو وکھو نیں۔ دمورر پاتر، دمورر شاعر دی گھڑت اے۔ اوس ایہہ پاتر کیوں گھڑیا، ایس بارے نجم حسین سید ہوراں دے وچار نیں:

”پہلے دمورر شاعر، دو جا دمورر شاعر کیوں گھڑیا۔ کیوں کہانی دے پڑ وچ اُتاریا۔ پنڈتاں پابندیاں نوں پچھوتے آکھسن سدھی گل ہے۔ سنہاراں نوں پک کر اون واسطے جو ایہہ کوئی من گھڑت کہانی نہیں اکھیں ڈٹھی ہے پر سنہاراں دے کچے نہیں ہوندے جو ایڈی کچی گل کرن والے نوں شاعر من لین تے اوہدا آکھیا سنی سانجھی آون۔ سنہاراں نوں شاعر دے آپ گواہ بنن نال اوہدے پرچہ نویس ہون دا نہیں، شاعر ہون دا ای پک ہوندا اے۔ اوہدی گل دے اکھیں ڈٹھی ہون دا نہیں من گھڑت ہون دا ای پک ہوندا اے۔“ (12)

دمورر توں پہلاں پنجابی وچ قصہ ہیر بھائیں لکھتی روپ وچ نہیں سی، پر ایہہ لوکائی وچ مشہور ہو چکیا سی۔ ایس توں اڈا کبر سمے دے صوفی شاعر شاہ حسین دیاں کافیاں وچ ہیر رانجھے دے بھرواں دا ذکر موجود اے۔ اکبر دے درباری شاعر گنگ بھٹ ہندی کہتاں وچ ہیر رانجھے دا قصہ لکھیا۔ دمورر اکھیں ڈٹھا، داوا دھا کر کے ایس وچ نواں رنگ بھرن دا چارا کیتا۔ دمورر پنجاب دے واہی وان و سید دے سبھا دا چنگی ریتیں جانوسی۔ اوہنوں پتہ سی کہ کسے وی واقعے وچ اپنی ہوند دا پک کر اون نال پڑھنہار یا سیر اتے گل دا اثر ودھ جاندا اے۔ عقلی دلیلاں نال تاں اوہدی ہر تھاں ہوند ثابت کرنا چنگا بھلا اوکھا کم اے۔ دمورر دے بیان وچوں ای کجھ گلاں نوں کھر رکھ کے ایہہ آکھیا جاسکدا اے، جو اکھیں ڈٹھا، صرف دمورر دانکیہ کلام سی۔ دمورر نے ہیر دے جن توں لے کے جوان ہون تک دی گل کیتی تے پھیر رانجھے نوں جمایا، جو یں:

قصہ ایہہ سنپورن ہويا، ہن رانجھے تائیں جمائیں (13)

دمودر داس دمودر نے ایہ قصہ اپنی کلا کاری، فنکاری نال اٹلیکيا، بھادویں اوس توں پہلاں ایہ قصہ پورے پنجاب وچ پرچلتی سی۔ اوس نے لوکائی دی توجہ تے داد وصولی لئی بڑی سیانف نال ”اکھیں ڈٹھا“ دا جملہ ورت کے اپنی وکھری سیہان بنا لئی۔ اوس ہیر تے رانجھے دے جمن توں مرن تیک دے واقعے بیان کرن لگیاں اوہناں نال اپنی ہوند دی گواہی آپ ای قصے وچ دتی۔ اوس ایہ قصہ اپنی اکھیں ڈٹھایاں نہیں، ایہہ وکھری تحقیق طلب سوچ اے پر دمودر ایس پکھوں سلاہن جوگ اے کہ اوس سب توں پہلاں پنجاب دی لازوال داستان ”ہیر رانجھا“ نوں نظمان دا جتن کیتا۔ تخت ہزارے دمودر صرف اک گواہی نہ ہیا سگوں اوس اُدی سانجھ دی پائی:

انگل جوڑی نال دھیدو دے، اسیں لگے پھرنے
 گلین سن سن لوکاں کولوں، اسیں تام نہ مول کھونے
 ان ڈٹھی بھوئیں سبھ کدائیں، آکھ کدے جلاہے؟
 آکھ دمودر ایہہ دل ٹھہری، جول لمی طرف ونجاہے (13)

’اکھیں ڈٹھا‘ نوں سچے مینے تاں وچارن جوگ گل ایہہ ہے کہ دمودر کدھرے کوئی اشارہ نہیں دتا کہ ہیر دے جمن توں جوان ہون تائیں اوہ جھنگوں باہریاں تخت ہزارے گیا ہووے۔ اوس ہیر دی مڈھلی عمر دے پڑا انج ترتیب نال بیان کیتے، جو کدھرے وی اکسارتا ٹھدی وکھالی نہیں دیندی۔ انج جے ایہہ من لیا جائے کہ ہیر دے جوان ہون پکھوں رانجھا جیما تاں انج دے ہاسو پینے وچار اوہناں ذہناں دیاں کاڈھاں نیں، جیہڑے داستانی ادب، ڈرامے تے ادب دے مڈھلے مزاج توں پریرے ہون۔ انج قصے دی صرف زمانی ترتیب ای گڑ بڑ نہیں ہوندی سگوں سارا قصہ ای بے جوڑ ہو جاندا اے۔ دمودر دے آکھن موجب اوہ ہٹوانیا سی۔ اک ہٹوانیا اپنا کم کاج چھڈ کے قصے دا گواہ بن کتھے کتھے جاسکدا سی؟ اکوای ویلے اوہ دوہاں پنڈاں وچ کیویں ہوسکدا سی؟ جد کہ دوہاں پنڈاں وچ لگ بھگ سو میل دی وتھ اے تے اودوں آوا جائی دے وسیلے وی اجو کے دور وانگوں نہیں سن۔ پرنسپل گوردت سنگھ پری می ہوراں ایس بارے گوہ گوچری گل کیتی کہ:

’ایہہ پریم دی جھوک اوس دی اکھیں ڈٹھی نہیں۔ ہاں ایہہ ہوسکدا ہے کہ ایس پریم دی جھوک دی جد خوشبو پھیلن لگی تاں دمودر دے کوئی من نے ہلاراکھا دا ہووے اتے اوہ ہیر تے رانجھے دے وچرن والیاں تھاواں تے آپ گیا ہووے اتے اوہناں لوکاں نوں ملیا ہووے جیہناں نے ایہہ گھٹنا اکھیں ڈٹھی سی۔ اوہناں

توں پچھ پچھا کے کہانی دیاں تنداں جوڑیاں ہون اتے قصہ لکھ دتا ہووے۔
ایس توں ودھ دمودر دے اکھیں ڈٹھا دی کوئی مہنتا نہیں۔“ (15)

پریمی ہوراں دی گُل سٹ پاون والی نہیں۔ ہوسکد اے کہ دمودر نے سچ مچ کسے سیانے بندے کولوں جیہڑا ہیر دا سمکالی ہووے، ایہہ کہانی سنی ہووے، کیوں جے اجیہی کہانی جدوں واپردی اے تاں اوہدی یاد بڑا چر لوکائی دے ذہناں وچ وی رہندی اے۔ ایس سانگے اتم سنگھ بھاٹیا ہوراں اک ہور گل ول دھیان دیوایا اے:

”سچ تاں ایہہ ہے کہ دمودر توں پہلاں ہیر رانجھے دی کہانی لوکاں وچ پرچلت ہو چکی سی۔ اوہناں دی کتھا وچ کراماتی شکنتیاں، پنج پیرا تے الوکار گلاں شامل ہو چکیاں سن۔ سمکالین کہانی وچ کدی وی کراماتاں نہیں ہوندیاں۔ ایہہ ضرور ٹھیک ہے کہ دمودر دے کسے وڈے سمکالی نے ایہہ کہانی اکھیں ڈٹھی ہووے گی اتے دمودر نے اوس کولوں ایہہ کہانی سنی ہووے گی۔ دمودر نے ایہہ ضرور سوچیا ہووے گا کہ پر بھاو دی اکامتا تے تیرتا ودھاون لئی ایس وچ ’اکھیں ڈٹھا‘ تکیہ کالم شاوشٹ کردتا جاوے۔“ (16)

نتیجہ ایہہ کہ دمودر نے ’اکھیں ڈٹھا‘ دا ودھانہ تاں جان بچھ کے کسے بد نیتی پاروں کیتا سی تے نہ ای بھولے بھا، سگوں ایہہ اہدا سچیت آہر سی۔ اوس قصے نوں نواں کرن، سنئیراں تے کتھی وچکار جڑت نوں پکیری کرن تے اوہناں نوں اکو وسیب دے انگ ثابت کرن لئی بہت سوچ سمجھ کے ایہہ آہر کیتا، کیوں جے قصے وچ جیویں واقعے تے پاتر بنا کسے اگیتی جان پچھان دے سنئیراں دے سامنے آوندے نیں، اوہ اپنی تھال ایس گل دا ثبوت اے کہ ہیر کاری دی بھرویں ریت موجود سی تے ایہہ قصہ پہلاں ای لوکائی وچ نامنا کھٹی بیٹھا سی۔ انج ساڈی جاچے ایس ’اکھیں ڈٹھا‘ دی تکیہ کلام یاں دمودر پاتر توں ودھ کوئی حیثیت نہیں۔

حوالے

- 1- دمودر، ہیر دمودر، مرتب۔ محمد آصف خاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986، ص 35
- 2- اوہی، ص 36
- 3- اوہی، ص 73

- 4 اوہی، ص 74
- 5 اوہی، ص 151
- 6 اوہی، ص 253
- 7 اوہی، ص 254
- 8 اوہی، ص 261
- 9 اوہی، ص 277
- 10 پیلو، مرزا صاحبان، (مرتب) ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1962ء، ص 17
- 11 محمد باقر، ڈاکٹر، پنجابی قصے فارسی زبان میں، جلد اول، لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1967ء، ص 83
- 12 نجم حسین سید، اکتھ کہانی، لاہور: ادم پبلشرز، 1990ء، ص 4
- 13 دمودر، ص 63
- 14 دمودر، ص 74
- 15 گوردت سنگھ پری، دمودر چناوولی، پیالہ: بھاشا و بھاگ پنجاب، 1974ء، ص 13
- 16 اتم سنگھ بھائی، ڈاکٹر، قصہ کاوتے ہیر دمودر، پوتر پرمانک پکاشن، 1982ء، ص 76

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan..-June 2020, PP

☆ ڈاکٹر افتخار احمد سلہری

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2020ء، مسلسل شمارہ 9

لوک گیتاں و پنج جگا جٹ

Abstract

In this article the writer has described the character of Jagga Jutt. He was a great freedom fighter. He did not like the rule of British. His mission was to support the poor, So he looted the English merchants and divided the wealth among the poor people. Folk songs are found in Punjab about Jagga Jutt which show his popularity. He was a great hero for Punjabis. In this way, this is a comprehensive research about punjabi folk literature.

پنجاب پنج دریاواں دی سوہنی دھرتی، جس بڑے اوکھے ویلے ویکھے تے بڑے ظلم اپنی چھاتی تے سہے۔ ہمیش توں دھاڑوی ایس تے حملہ کردے تے اتھے قبضہ کرن دی کوشش کردے رہے۔ کدی بہادر پنجابی سورمیاں حملہ آوراں نوں پچھانہ پرتن تے مجبور کیتاں تے کدی دھاڑوی جیتو ہوئے۔ آخری حاکم انگریز سن جہناں پنجاب دی آنکھی، بہادر، غیرت مند عوام نوں غلام بنان لئی سوورھے لادتے، ظلماں دی خیر کیتی۔ خون دیاں نہراں دگا دتیاں۔ ایس دے سامراج سورمیاں

نوں موت دی نیندرسوان لئی پوراٹل لایا۔ انگریز سامراج صرف ایہہ چاہندا کہ پورا برصغیر خاص کر پنجاب واسی اوہناں دے غلام بن جان، اوہناں اگے سر نہ چکن تے پنجاب واسی اوہناں توں آزادی حاصل کرن دے جتن کردے رہے۔

پنجاب دے لوک گیت آزادی دی ایس تحریک تے پنجابی سورمیاں دی تاریخ نال لبالب نہیں۔ پنجابی لوک گیتاں وچ اوس جیتے ویلے دی یاد دے نال نال پنجاب سپتراں دی تاریخ گیتاں دے روپ وچ ملدی اے۔ ایہناں سورمیاں وچ نظام لوہار، ملنگی، جیونا، جبرو، کرتار سنگھ، سندر سنگھ وغیرہ دے ناں سرکڈھوس نہیں۔ پنجاب دے آنکھی سورمیاں وچوں اک اہم ناں جگت سنگھ عرف جگے ڈاکو دا اے چنے انگریزی راج دے خلاف بھروس مزاحمت کیتی، ایہناں ظالماں، کساناں دی زمین جیہڑی ماں برابر سی، تے ناجائز قبضہ کر لیا تے ایہہ بھوسیں اپنے سجاں، ہیلیاں، مخراں، اپنیاں نال غداری پر انگریز نال وفاداری کرن والیاں نوں دے دتی۔ وڈا ظلم ایہہ کمایا کہ ہنرمنداں نوں کمی بنا چھڈیا، غیرتاں والے آنکھی سورمے ایہ سب برداشت نہ کر سکے تے ایہناں چٹی چڑی والیاں خلاف اٹھ کھلوتے۔ ایہناں آنکھی ماواں دے ددھ پین تے غیرت دی گھٹی لین والے ایہناں گھبر وواں نے انگریزاں توں اپنی دھرتی آزاد کرن لئی قسماں چکیاں۔

جگا پنجاب دا آنکھی سورماتے بار دے علاقے دا وسنیک سی۔ ست فٹا جوان، غریباں دا ہمدرد، اوہنے غریباں اُتے کدی وی ظلم نہیں کیتا۔ اوہ سو دخوراں تے انگریزاں کو لوں مال لٹ کے غریباں وچ ونڈ دیندا جس پاروں نما نے جی اوس نال بہت راضی تے اوس دی قدر کردے سن۔ ایسے پاروں اوہ آج وی لوکاں دے دلاں وچ وسداتے بہادری دی علامت بن کے لوک گیتاں راہیں سامنے آؤندا اے۔ جگا رائے احمد خاں کھول دے بعد داراے جیپنے 1857ء دی جنگ آزادی مگروں انگریز دے خلاف بغاوت کیتی۔ مہر کا چیلوی ایہدے بارے ایس طرحاں لکھدے نیں۔

”1940ء وچ جدوں اسیں گیت گاؤندے ہوندے ساں، اوس توں سٹھ ستر

سال توں پہلاں دے ایہہ گیت جا پدے نیں پر ایس توں اگے دے نہیں۔ میرا

خیال اے پئی جگا جٹ احمد خاں کھول دے مگروں دے زمانے وچ ہو گزریا

ہو وے گا، چنے 1857ء دے مگروں بغاوت کیتی سی۔“ (1)

جگے جٹ دا اصل ناں جگت سنگھ ورک سی پر اوہ جگے جٹ یاں جگا جٹ دے ناں نال مشہور سی۔ جگا جٹ ویہویں صدی دے پنجاب دا باغی ہیرو رہیا۔ اوس نوں انگریز سامراج پنجاب دا ڈاکو کہندے سن۔ جگا 1901ء نوں برج راں سنگھ لاہور ڈسٹرکٹ انڈیا جیہڑا آج کل قصور ڈسٹرکٹ پاکستان وچ جمیا۔ اوہدے پیو دا ناں سردار مکھن سنگھ تے ماں دا ناں بھاگن سی۔

جوان اج وی جگے دیاں بولیاں گاندے نیں۔ پنجاب دے پتر کتے جگے دے کبوتر اں دا ذکر کردے نیں، کتے اوہدی اکھ تے جوانی داتے کتے اوہدی چھوی داتے کتے اوہدے ڈاکے دا ذکر کردے نیں۔ جیویں:

جگے ماریا لائل پور ڈاکہ تے چھویاں دے کل ٹٹ گئے

جگے جُھ نوں مروڑا دتا تے پنڈ دی پنچائت ٹٹ گئی

جگے یار دے کبوتر چینے تے ندیاں توں پار چُکدے (2)

بُرج راں سنگھ پنڈ وچ زیادہ تر مسلمان خاندان سن جدکہ صرف ستاراں اٹھاراں سکھاں دے گھر آباد سن۔ جگے دیاں دو بھیناں جدکہ اوہ کلا پترسی مکھن سنگھ دا، دس مربعیاں دا کلا وارث سی۔ سردار مکھن سنگھ تے بھاگن دے جگے توں پہلاں چھ بال سن پر کوئی وی نہ بچدا۔ اخیر نیڑے دے اک پنڈ سوڈیوال وچ وسدے اک بزرگ نے مکھن سنگھ نوں کہیا کہ اگلے بال جمن توں پہلاں اک بکرا صدقہ دے، اوس نال ای ایہ نصیحت وی کیتی کہ جمن والے بال داناں ”ل“ توں رکھیں۔ اخیر جگت سنگھ اوس بابے دی دعانال پیدا ہويا۔ اوہ بڑا بہادر جوان سی تے انگریز سرکار لئی سر پیٹ بن چکیا سی۔ انگریز پولیس پورا ٹل لاون دے باوجود اوس نوں پھرنہ سکی۔ جے کدھرے پولیس نال اوہدا ٹاکرا ہو جانداتے اوہ بہادری نال مقابلہ کردا پراوہناں دے ہتھ نہ آؤندا۔ اوس سمے جگے جٹ بارے اک لوک گیت بہت مشہور سی۔

جگے ماریا لائل پور ڈاکہ تے تاراں کھڑک پیاں آپے

تريکاں بھگتن گے تیرے ماپے (3)

جگانکا ای سی، جدوں اوہدا پیومر گیا، فیر اوہنوں ماں تے چاچے روپ سنگھ نے پالیا۔ جگے نوں نئے ہونداں ای کشتی دا بڑا شوق سی تے اوہ پنڈ دے اکھاڑے وچ اپنے بیلی سوہن تیلی نال کشتی کرداتے کوڈی کھیڈدا۔ جگانکا ہویا تے پنڈ توں ٹنڈی دی اندر کور نال اوہدا ویاہ ہويا۔ جگے دی اکوڈھی سی جیہد اناں گلاب کور عرف گلابوسی۔ ونڈ بعدوں اوہدا چاچا سردار روپ سنگھ جاندھر دے پنڈ ڈگری جاوسیا۔ جگانکا بڑا جی دار سورما سی۔ جنہوں انگریزاں نے دھوکھے نال نہر دی پٹری تے بوہڑ دی چھاویں ستیاں وڈھ دتا۔ بولیاں وچ نو جوان جگے دی موت دارو ناروندے دسدے نیں۔ جیویں:

جگانکا وڈھیا بوڑھ دی چھاویں تے نومن ریت بھج گئی (4)

جگے دی موت تے اوس دی ماں نے بڑے کیرنے کیتے تے آکھیا کہ جے مینوں پتہ ہوندا کہ جگے مر جانا تے

میں اک

دی تھان دو جگے جمدی تاں بے دو جا جگا اپنے ویر دا بدلہ لیدنا۔

بے جان دی جگے نے مر جانا اک دی تھان دو جمدی (5)

لوک گیتاں وچ جگا جٹ دہشت بن کے سامنے آؤندا اے۔ وگڑے ہوئے امیر زادے جگے جٹ داناں سن کے ترٹھ جاندے سن۔ بے کسے کہانی نوں جگے جٹ دے آؤن دی خبر ملدی تے اوہ او تھوں نس جاندا۔

تنبے کس کے کہانی ندے، جگے داناں سُن کے (6)

جگے جٹ دی کالی ڈانگ بڑی مشہور سی۔ اوہ ڈانگ چنگی طرحاں واہندا سی۔ بڑے بڑے ساہوکار تے سودخور اوس توں ڈردے سن۔ اوہدی ڈانگ جتھے وی وجدی اوہدی آواز بدل وانگوں گونجی۔

جتھے وجدی بدل وانگوں گجی، کالی ڈانگ جگے جٹ دی (7)

جگا چنگا ٹکڑے جتھے، مدھرے قد، گندمی رنگ تے خود مختار شخصیت دا مالک گھبر و جوان سی۔ چٹ چٹری والیاں دے سے جگا پنڈ ”کل مکول“ دے ذیلدار دے حسد پاروں جھوٹھے کیس وچ چار سال جیل رہیا، جدوں رہا ہو کے آیتے نیڑے دے پنڈ ”بھائی پھیرو“ چوری ہو گئی، او سے ذیلدار نے اپنے جن اصغر علی نال رل کے جگے دی شہرت توں حسد کر دیاں اوہنوں پھسان دی کوشش کیتی پر ظلم دی حد ہون پاروں جگا غائب ہو گیا تے قانون توں باغی ہو گیا، فیر اوہنے ساری حیاتی اچھے وطنی ظالماں، جاگیرداراں تے انگریز سامراج نال متھالائی رکھیا تے ماڑیاں لسیاں دا حامی بن گیا۔ کئی گیتاں وچ دسیا گیا اے کہ جگے نوں انگریزاں نے دھوکھے نال بوہڑ دی چھاویں سٹے ہوئے نوں وڈھ دتا سی پر کئی بولیاں ایس گل دی دس پاندیاں نیں کہ اوہنوں نائیاں نے رل کے وڈھ دتا سی۔

پورنا..... نائیاں نے وڈھ سٹیا، جگا سورما (8)

پنجاں نائیاں مل کے وڈھ سٹیا جگا سورما (9)

جگا جٹ جدوں ماریا گیا تے اوس دا گھر ویران ہو گیا، کیوں بے اوہ مایاں دا اکل پتر سی۔ اوہدے ماپے بے آسرا ہو گئے تے در در دیاں ٹھوکر اں اوہناں دا مقدر بن گئیاں۔ ایس دا ویروا اک لوک گیت وچ انج ملدا اے۔

جگیا..... توں تر پردیس گیوں، بُوہا وچیا (10)

جگے نے سب توں پہلا ڈاکہ قصورت لاہور دے بارڈر دے نیڑے اک ”گھماری“ سنیا رے دے گھر اپنے پیلیاں جاندا سنگھ نزل تے ٹھا کر سنگھ مندیال نال رل کے ماریا۔ اوہناں سارا سوناٹ کے غریباں وچ وٹھ دتا، ایس توں مگروں جگے

نے اپنے ساتھیوں بابت سنگھ، سوہن تیلی، لالو نائی، بولوتے باوے نال نواں گروپ بنایا۔ بولوسارے گروپ لئی ہانڈی روٹی دا سر بندھ کر دا۔ جگہ 1932ء وچ 29 ورہیاں دی عمر وچ ماریا گیا۔ کہیا جاندا اے کہ جگہ پنجاب دے اک ہور سورمے ملنگی نال شراب پی کے ”بوہرا بنیا“ رکھ تھلے سورہے سن۔ اوہدے اپنے ای بیلی لالو نائی تے اوہدے بھراواں موقعے دا فائدہ چکیاں جگے تے بانٹے نوں قتل کر دتا۔ انعام وچ انگریز حکومت نے اوہنوں ڈھائی سوا یکڑ زمین تے گھوڑا دتا۔

دوجی روایت موجب انگریز سامراج نے جگے دے گھر اوہنوں گرفتار کرن لئی حملہ کیتا پر اوہدے نہ ملن پاروں گھر نوں اگ لادتی۔ جگے نے ایس دابدلہ لین لئی انگریز سرکار نوں اوہناں دے گھر اوں وچ اوہناں دیاں ملکاواں سمیت قتل کرن دا سنبھا گھلیا۔ پنجاب دے ایس سورمے دے ڈر پاروں برطانوی افسراں اپنے گھراں دے سارے راہواں تے پہرے سخت کر دتے۔ مکار انگریز سرکار نے بلاکی نائی تے اوہدی دھی نوں خرید کے جگے نوں قتل کروایا۔ جگہ مرن توں پہلاں ایہناں دوواں پیو دھی نوں مار کے مریا۔ اک ہور روایت موجب ایہہ وی کہیا جاندا اے کہ جگے جٹ دا کسے پل تے مقابلہ ہویا تے اوس دی مقابلے والی سوٹی ہتھوں چھٹ کے پانی وچ ڈگ پئی جس پاروں اوہ جان نہ بچا سکیا تے ماریا گیا۔ جگہ پنجاب تے پنجابی گیتاں دا سدا بہار سور ماریا جس دی بہادری دے قصے ایہناں لوک گیتاں وچ سدا زندہ رہن گے۔ پنجاب دی تاریخ جگے ورگے سورمیاں دی بہادری دے قصیاں نال بھری پئی اے۔ اج وی لوک اوہناں دی سورمی دیاں مثالاں دیندے نیں۔ جگہ جٹ ایس دُنیا نوں ہمیش لئی چھڈ کے ٹر گیا پر اپنیاں یاداں چھڈ گیا۔ لوک گیتاں راہیں اوس دا ناں ہمیشہ لوکائی دے دلاں وچ زندہ رہوے گا۔

جگے جٹ دا جاتگیا پٹ دا، کلی نال ٹنگیا رہیا (11)

جگہ جٹ غریباں دا بڑا حمایتی سی۔ اوہ غریباں نوں دکھی تے پریشان نہیں سی ویکھ سکدا۔ اوہ اوہناں دیاں لوڑاں تھوڑاں پوریاں کرن لئی ہر حربہ آزماندا۔ اک واری اوہنے کسے تاجر دے ٹرک نوں لٹ کے اوہدے توں کپڑے دے تھان لاه کے لوکاں وچ وٹڈ دتے۔

جگے جٹ نے ٹرک اتوں تھان لاه لے، لکراں دے موچھے سٹ کے (12)

جگے جٹ دا جدی پیشہ واہی بیجی سی۔ گھر دے سارے جی رل کے کھیتاں وچ کم کردے سن۔ اوس دی بھین کزکاں دی واڈھی کردی سی۔ جیس دا ذکر اک لوک گیت وچ انجملد اے۔

چٹی داتری کاہو دا دستہ تے جگے دی بھین واڈھیاں کرے (13)

مکدی گل ایہہ کہ جگا جٹ پنجاب دا جی دار پُتر سی۔ اوہدیاں گھنیاں چھاں اوس دے چہرے اُتے بڑیاں پھبیاں
سن جس دا دشمن اُتے بڑا رُعب پیندا۔ اوس نے کدی وی ماڑیاں نوں تنگ نہیں سی کیتا۔ اوہ امیر لوکاں کولوں مال کھوہ کے
غریباں وچ ونڈ دیندا۔ ماڑے لوک جگے تے بہت راضی سن تے اوس نوں بڑیاں دعاواں دیندے سن جیس دا بھرواں اظہار
لوک گیتاں وچ ملدا اے۔ پنجابی لوک گیتاں وچ ایہناں آنکھی سورمیاں دی بہادری دے جس پنجاب دی تاریخ دا ہم حصہ
نیں۔ ایہناں گیتاں وچ پنجاب دی تاریخ، پنجابیاں دی سوچ تے سدھراں بیان دے نال نال پنجاب دے بہادر سورمیاں
نوں خراج تحسین وی پیش کیتا گیا اے۔

حوالے

- 1- مہر کاچیلوی، پنجاب دے سورمے، لاہور: فیاض پریس، 1985ء، ص 50
- 2- احسان اللہ طاہر۔ کنکاں نسر پتیاں، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1977ء، ص 113-114
- 3- پنجاب دے سورمے، ص 50
- 4- احسان اللہ طاہر، کنکاں نسر پتیاں، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1977ء، ص 114
- 5- کنول مشتاق، بولیاں، لاہور: ادارہ سورج مکھی، 1987ء، ص 47
- 6- رسالہ مہینہ دار ”لہراں“ لاہور، مئی 1988ء، ص 16
- 7- نوید شہزاد، ڈاکٹر (مقالہ نگار)، ”پنجابی گیتاں راہیں پنجاب دے آنکھی سورمے“، چھہیمماہی پارکھ، لاہور کالج برائے
خواتین یونیورسٹی لاہور، ڈاکٹر مجاہدہ (مدیر) شمارہ 1 (2016): ص 17
- 8- سیف الرحمان ڈار، ڈاکٹر، رکھتاں ہرے بھرے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1985ء، ص 16
- 9- پنجاب دے سورمے، ص 51
- 10- پارکھ، شمارہ 1 (2016): ص 18
- 11- رسالہ مہینہ دار ”ماں بولی“ لاہور: فروری۔ مارچ 1992ء، ص 31
- 12- پنجاب دے سورمے، ص 51
- 13- اوہی، ص 51

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan..-June 2020, PP

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2020ء، مسلسل شمارہ 9

☆ ڈاکٹر عائشہ رحمان

خطِ نسخ

Abstract

This research paper is about the Critical analysis of valuable calligraphy style known as Khat e Naskh. It is an oldest and most famous writing style which used for the Holy writings of Islam. It was discovered by Ibn e Meeqla. He was the Prime Minister of the during the time of three Caliphs but after that he was arrested and sent to jail. There are different styles of calligraphy. His styles of calligraphy specially Khat e Naskh remained him alive in literature. In present research paper the history of calligraphy, Khat e Naskh and its founder is presented. Comparision of this style to other writing styles and analysis of the importance of Khat e Naskh. The reasons of success of this writing style also presented in this article.

Presented important references in favor of critical views.

مڈھ قدیم توں انسان اپنیاں لوڑاں دے نال نال اپنے جذبیاں تے احساساں نوں دو جیاں تیکر اپڑان دی لوڑ محسوس کردار ہیا۔ آکھیا جاندا اے کہ اپنی لوڑ پوری کرن لئی اوہنے بے معنی لکیراں نال لکھت دا مڈھ ٹھہرایا۔ ایس طرحاں لکھت لئی خط وجود وچ آیا۔ لکھت نا صرف فرد دے خیالاں تے جذبیاں دا اظہار بنی سگوں ایہدے راہیں بندے نے تہذیبی

ورثے تے ثقافت نوں محفوظ کرن دا چار اوی کیتا۔ کوئی شک نہیں پئی لکھت توں بغیر بندہ اج وی غیر مہذب حیاتی لنگھارہیا ہوندا۔ ایس پکھوں پروفیسر محمد سلیم نے لکھیا:

”زبان نوع انسانی کا ایک خاص امتیاز ہے۔ ترقی اور معیار کامیابی کی جانب دوسرا قدم انسان نے اس وقت اٹھایا جب اس نے فن تحریر ایجاد کیا تو وہ اپنی گفتگو کو قلمبند کرنے پر قادر ہو گیا۔“ (1)

انسان نے لکھن پڑھن داندھ باقاعدہ طور تے قلم نال رکھیا جس پاروں اڈ واڈ خط وجود وچ آئے۔ قلم دی اہمیت دا اندازہ سورۃ علق دی آیت مبارکہ توں لایا جاسکدا اے جیہدے وچ اللہ پاک نے انسان نوں جتلیا پئی اوہنے قلم نال تہانوں لکھنا سکھایا۔ بنیادی طور تے قلم نال ہی خط یاں لکھت داندھ بچھا۔ قلم دی اہمیت بارے جالینوس دے وچار نیں:

”قلم خط کا طیب ہے۔ خط روح کی تدبیر کرتا ہے اور معنی صحت کا سرچشمہ ہے۔“ (2)

خط دے معنی لکیر، رسم کتابت، چٹھی، لکھت، دستاویز، دستخط، نشان، علامت وغیرہ دے نیں۔ اک روایت مطابق اک کاہن ریت تے تیزی نال لکیراں کچھدا۔ کاہن دا نوکر ایہناں لکیراں نوں جفت اعداد دے طور تے مٹانا شروع کر دیندا، جے طاق لکیرہ جاندی تے ایس نوں منفی سوچ دے طور تے لیا جاندا۔ ایہ عمل نجوم وچ رائج سی۔ روز اول توں انسان نے اپنے خیالاں دے اظہار لئی سبھ توں پہلاں اشاریاں دا سہارا لیا، فیر آوازاں کدھن لگ پیا، ایس مگروں لکیراں راہیں تصویریاں بنا کے ابلاغ داکم ٹریا۔ انج خط دا وجود ہویا۔ قلم راہیں لکھن دے اڈ واڈ ڈھنگ سامنے آئے۔ لکھائی دے ڈھنگ ”خط“ اکھوائے۔ ایہناں خطاں پاروں لکھائی وچ نکھارتے حسن ترتیب آیا۔ دنیا دی ہرزبان وچ لکھن دے اڈ واڈ ڈھنگ یعنی ”خط“ وجود وچ آئے۔ خط لکھت نوں خوبصورتی بخشدا اے۔ رشید حسن خان نے لکھیا:

”معنی میں خط اصطلاحی لفظ ہے لکھاوٹ کی کسی خاص روش کے لیے اس لفظ کو استعمال کیا جاتا ہے۔ ہرزبان کا رسم الخط تو ایک ہی ہوتا ہے مگر لکھاوٹ کے انداز ایک سے زیادہ ہو سکتے ہیں۔“ (3)

سے دے نال نال خطاں دیاں وکھو وکھ قسماں وجود وچ آئیاں۔ کسے نوں تصویریری خط آکھیا گیا تے کسے نوں ہیرو غلفی آکھیا گیا۔ فیر خط مٹی، خط فونیتی تے قبلی خط وی سامنے آئے۔ مگروں آرامی، پہلوی، یونانی تے عبرانی خط وی لبھدے

نیں۔ اہل سومیر تے مصر توں ہوندے ایہہ خط عرب اپڑے تاں اک وڈا خط ”خطِ کوفی“ دریافت ہو یا۔ اڈواڈ قسماں پاروں ”ام الخطوط“ آکھوایا۔ ایس خط توں خطاں دیاں بے شمار قسماں وجود وچ آئیاں۔ عباسی دور وچ ابن میقلہ نے چھ وڈے خط دریافت کیتے۔ ڈاکٹر ایم ایس ناز موجب:

”ابن میقلہ نے چھ خط ایجاد کیے

- ۱۔ ثلث
- ۲۔ ریحان
- ۳۔ محقق
- ۴۔ نسخ
- ۵۔ توقع
- ۶۔ رقاہ“ (4)

سب توں پہلے خط کوفی وچ ادلا بدلی کیتی گئی تے ایہو رد و بدل خط نسخ دی دریافت دا باعث بنی۔ عباسی دور وچ خطاطی دے فن نوں ڈھیر ترقی ملی جس پاروں ہر خطاط ودھ چڑھ کے خطاطی دے نمونے پیش کرن لگے۔ عباسی دور اسلامی دور خلافت دا بیجا دور سی۔ ایس دی بنیاد عراق وچ آپ دے چچا عباس ابن عبدالمطلب نے رکھی۔ ایس دور حکومت دامرکز کوفہ رہیا۔ بغداد جس نوں موجودہ ویلے عراق کہیا جاندا، اسلامی حکومت دا سنہرا دور منیا جاندا رہیا۔ عباسی دور وچ المنصور، ہارون الرشید تے مامون الرشید نے ایس خلافت نوں ٹیسی تے اپڑا دتا۔ ایس سسے بادشاہاں خطاطاں نوں بے پناہ عزت قدر دتی۔ ایس دا فائدہ ایہ ہو یا کہ خطاطاں مراعات دے لالچ وچ علم خطاطی وچ بے شمار تجربے کیتے تے اک دو جے توں اگانہ ودھن دی کوشش کیتی۔ عباسی دور خطاطی دے فن دے لحاظ نال اہم دوراں۔ جیہدے وچ خطاں دیاں کئی قسماں سامنے آئیاں۔ ایہناں قسماں بارے خورشید عالم گوہر نے اپنی کھوج دا دست انج کھڈھیا:

”عباسی عہد کو خطاطی کی تاریخ میں ایک اہم مقام حاصل ہے۔“ (5)

ایہناں خطاں وچ خط مفتح، حرم تے عہود، موامرات، دیباچ، اشریہ تے زبور، ثلث، محقق تے نسخ، ریحان تے طغرا رانج ہوئے۔ ابن میقلہ عباسی عہد دا وڈا خطاط سی۔ اوہنوں اوہدی وزارت توں ہٹا کے نہ صرف قید کردتا گیا سگوں اوہدی زبان تے ہتھ وی کٹ دتے گئے۔ اوہنے قید خانے وچ ہمت نہ ہاری سگوں قید دے سسے نوں ورتوں وچ لیاندیاں نہ صرف خط نسخ دریافت کیتا سگوں خط دے اصول تے ضابطے وی طے کیتے۔ بلاشبہ ایہہ اک وڈا کارنامہ سی۔ ابن میقلہ نے چھ دو جے خط وی دریافت کیتے پر سب توں بہتی پزیرائی خط نسخ نوں ملی۔ ابن میقلہ بارے جا نکاری دیندیاں فیض مجدد نے لکھیا:

”ابن میقلہ ۲۷۷ھ میں بغداد میں پیدا ہوا۔ اس نے کئی خط ایجاد کئے اور خط نسخ

کو باہم تکمیل تک پہنچایا۔“ (6)

ابن مقلہ دا پورا ناں ابوعلی محمد ابن علی بن مقلہ سی۔ 886ء وچ بغداد (موجودہ عراق) پیدا ہوا یا جد کہ 940ء وچ بغداد ای چلانا کر گئے۔ ابن مقلہ نے سیاسی حیاتی لنگھائی۔ تن واور وزیر مقرر ہو یا پر سیاسی سازش دا حصہ نہ بنیا تے تیجی وار جدوں وزیر مقرر ہو یا تے قید دی سزا پاروں قید خانے وچ زندگی دی بازی ہار گیا۔ ایہہ عباسی دور دا سبھ توں مقبول خطاط رہیا۔ ایس دا سب توں وڈا کارنامہ عربی رسم الخط توں ”خط نسخ“ دریافت کرنا سی جس دے آن نال رائج الوقت رسم الخط ”کوفی“ دارواج گھٹ گیا۔ خط نسخ نوں قرآنی خطاطی لئی ورتیا گیا۔ یارویں صدی وچ خط نسخ دا شاہی تے عام خط و کتابت تے آرائش لئی وسیع پیمانے تے مستعمل ہون لگ پیا۔ ابن مقلہ دے کارنامیاں دا ذکر کر دیاں ڈاکٹر محمد اقبال بھٹے نے لکھیا:

”ابن مقلہ القاہر باللہ عباسی کا وزیر تھا۔ برے حالات کی وجہ سے اس کے ہاتھوں کیسا تھ زبان بھی کاٹ دی گئی۔ ۵۶ سال کی عمر میں قید کی حالت میں فوت ہوا۔ موجودہ اعراب ثلاثہ اور جزم تشدید و تنوین اسکی ایجاد ہیں۔“ (7)

ابن مقلہ نوں، بجا طور تے خط نسخ دا بانی آکھیا جاندا اے۔ خالد یوسفی نے لکھیا:

”ابن مقلہ کو بجا طور پر خط نسخ کا بانی قرار دیا جاسکتا ہے۔ وہ تین عباسی خلفاء کی وزارت عظمیٰ پر فائز رہے۔ انہوں نے خط کے اصول اور ضابطے مقرر کئے“ (8)

کچھ سوجھوان رائے رکھدے نیں کہ اوہناں سوجھواناں دی گل نوں رد کر دیاں خورشید عالم گوہر نے لکھیا:

”بعض قبل ازیں تحریریں خط نسخ یا اس سے مشابہ قسم کے عربی خط میں لکھی ہوئی پائی جاتی تھیں جس سے بعضوں کو یہ گمان ہوتا ہے کہ خط نسخ کی ایجاد ابن مقلہ کے زمانے سے پہلے ہو چکی تھی اور ابن مقلہ نے اس میں کچھ اصلاح کی ہو، اس لیے تاریخ نے اُس کو موجد قرار دیا ہو۔“ (9)

خط نسخ دا بانی ابن مقلہ ای اے۔ اوہدے مکروں اوہدے دو پتراں ایس کم نوں ہو راگے ٹوریا۔ خاص طور تے عبداللہ نے ایس نوں اُچ کوئی تے اُپڑایا۔ لائین انسا نکلو پیڈیا وچ درج اے:

”ابن مقلہ کے بیٹوں علی اور عبداللہ کے قلم نے اسلامی خط کو مزید جلا بخشی۔ علی نے محقق میں جبکہ عبداللہ نے نسخ میں نمایاں کامیاپیاں حاصل کیں۔“ (10)

ابن میقلہ توں بعد ابن البواب تے فیر یا قوت مستعصمی نے خط نسخ نوں ترقی تے ترو تہ دتی۔ سید محمد سلیم موجب:

”ابن میقلہ کے بعد ابن بواب (۴۱۲ھ/۱۰۲۱ء) اور یا قوت مستعصمی

(۶۹۸ھ/۱۲۲۹ء) سے بڑھ کر دوسرا کوئی ماہر آج تک پیدا نہ ہوا۔ ان کو

قبلہ الکتاب کہتے ہیں۔“ (11)

ابن میقلہ نے چھ خط دریافت کیے۔ ثلث، ریحان، محقق، نسخ، توفیق تے رقاہ۔ اصل وچ خط محقق اگے جا کے نسخ دی شکل اختیار کر گیا تے ابن میقلہ دے دو قابل شاگرداں دا انداز خط نسخ ایہناں خطاں نال رلد املد اے جیہدے بارے خورشید گوہر نے لکھیا اے:

”خط نسخ کا جو انداز ابن بواب نے اپنایا ہے وہ محقق اور ریحان کے قریب تر

ہے۔ خط نسخ میں خط محقق، ریحان، ثلث کی شکل پوری طرح آشکار ہیں“ (12)

بعد وچ کئی اختراعاں کڈھیاں پرٹھ خط نسخ توں ہی نہیا۔ ابن میقلہ دے شاگرداں نے مدت تائیں اوہدی مکمل پیروی کیتی۔ خط نسخ دامزید نکھار ۵۴۵ھ وچ عمل وچ آیا۔ ایس خط نوں نسخ عمومی آکھیا گیا۔ یا قوت مستعصمی نے خطاں وچ ادل بدل ضرور کیتا جیہدے بارے خورشید عالم گوہر نے لکھیا:

”یا قوت مستعصمی نے خطوط کی دنیا میں تبدیلی کی اور اس نے ہفت قلموں میں

خوبصورت ضابطے پیدا کئے اور خط خود حد کمال تک جا پہنچا۔“ (13)

خط نسخ دے ناں دے سمبندھ بارے آکھیا جاندا اے کہ عرب دی دھرتی تے جدوں کوفہ وچ خط کوفی رائج سی تے اپنی مروجہ قسماں دی بنیاد تے اُم الخطوط اکھواندا سی۔ او دوں ای مدینہ منورہ تے مکہ مکرمہ وچ خط نسخ ورتیا جاندا سی۔ ایہدا ماخذ بنطی خط دسیا جاندا اے۔ کجھ لوک ایہنوں خط کوفی توں اخذ شدہ مندے نیں۔ خط نسخ دے آون نال پہلاں توں رائج خط اپنی اہمیت قائم نہ رکھ سکے۔ ایس خط نے اپنیاں خوبیاں تے نھلتاں کارن اوہناں سارے خطاں نوں پچھاڑ دتا۔ خط دی وجہ تسمیہ بیان کردیاں محمد اقبال بھٹے نے لکھیا:

”اس کو خط نسخ اس لیے کہتے ہیں کہ یہ سابقہ خطوط کا نسخ ہے۔ نسخ نے کوفی کی جگہ لے

لی۔ نسخی خط اپنی تمام تر خوبیوں کے ساتھ مذہبی امور لے کے مروج رہا۔“ (14)

ایس پکھوں اپنی رائے دیندیاں خورشید عالم گوہر نے لکھیا:

”نسخ کے معنی لکھت کے بھی ہیں۔ یعنی آسان لکھائی۔ یہی معنی اس خط پر صادق آتے

ہیں اور باقی رسوم الخطوط کے منسوخ ہونے کے معنی لینا معیوب لگتا ہے۔“ (15)

حقیقت اے کہ خط نسخ پاروں دو بے رائج الوقت خطاں داورتا را بہت محدود ہو گیا۔ لوکائی نے ایس خطنوں دو بے خطاں دا نسخ (ختم کرن والا) داناں دتا۔ خط کوفی توں بعد خط نسخ نوں سب توں ودھ ورتوں وچ لیاندا گیا۔ ایہہ بنوامیہ دے اخیر لے دور وچ پھٹیا۔ بنوعباس دے عہد وچ جنگی بھلی پذیرائی حاصل کر چکیا سی۔ ایس پاروں کتابت دی دنیا وچ وڈا انقلاب آیا۔ عباسی عہد مگروں فاطمی عہد وچ ایہہ اپنے ارتقاء دے عروج تے سی۔ ایس خطنوں مذہبی کتاباں لکھن لئی ورتیا جارہیا سی۔ قرآنی آیتاں تے حدیثاں اچ وی ایسے خط راہیں لکھیاں جانیاں نیں۔ ایہدی وڈی وجہ عباسی عہد وچ خط دی مذہبی کتاباں لکھن لئی ورتوں سی۔ خط نسخ قدیم عربی رسم الخط دا نو یکلہ ڈھنگ اے تے او سے طرز تے لکھیا جاندا اے۔ ایہہ اک خوبصورت خط اے جنہوں اپنیاں خوبیاں پاروں خاص طور تے مذہبی لکھتاں لئی ورتیا گیا۔ ایس ایم ڈایمنڈ نے لکھیا:

"Naskhi continued to be used in religious work, it

has fine and broad varieties." (16)

خط نسخ مذہبی کتاباں لکھن لئی ورتیا گیا۔ جیہدی وڈی وجہ ایہہ اسپین سی۔ مزمل احسن شیخ موجب:

"It is a way of writing used in calligraphy of Quran

e Hakeem. This way of writing is also very

beautiful. It has importance in Quranic writing,

Majmooa e Wazaif and general study because an

who is unaware of Arabic language can also read

this quite easily" (17)

قدیم کوفی خطنوں پڑھنا مشکل سی۔ کیوں بے خط کوفی تے نقطے، حرکتاں تے اعراب نہیں لائے جان دے سن۔ اسلام عرب دے ریگزاراں چوں نکل کے شرق تے غرب اپڑیا۔ عجمی لوک عربی نہیں جان دے سن۔ اوہ خط کوفی وچ لکھیا قرآن مجید تے دو جیاں مذہبی کتاباں پڑھن توں قاصر سن۔ ایس پاروں خلیفہ عبدالملک بن مروان نے حکم دتا کہ حرفاں اُتے نقطے تے اعراب لائے جان تاں بے عربی توں ناواقف لوکاں لئی پڑھنا سوکھا ہو جائے۔ ایہدے مگروں خط نسخ ایجاد ہو یا تے

اوپرے حرفاں دی بناوٹ تے اعراب دی ورتوں پاروں پڑھن والیاں نوں کافی سہولت ہوگئی۔ ایسے پاروں دو جے سارے رائج خط منسوخ ہو گئے تے خط نسخ دی ورتوں عام ہوگئی۔ خط نسخ عرباں دی دریافت اے۔ عربی بنیادی طور تے سادہ حیاتی گزار دے سن، ایسے لئی اوہناں خط نوں سادہ تے عام فہم رکھیا۔ ایہہ سادگی خط نسخ دی کامیابی دا کارن سی۔ ایہہ خط ثلث دے دائریاں دی گولائی ودھاوون تے کششاں دی لمبائی گھٹاوان نال پھٹیا۔ رشید حسن خان موجب:

”نسخ میں حرفی کے دائروں میں چھٹاپن ہوتا ہے۔“ (18)

چھٹے پن دے باوجود خط نسخ وچ حرفاں دا پھیلاؤ عام طور تے افقی اے۔ جیہدے پاروں ایہہ ویکھن وچ سوہنا جا پدا اے۔ خط نسخ دا تکنیکی ویروا کردیاں خالد یوسفی نے لکھیا: (ایہہ اقتباس خط نسخ دا نمونہ وی اے)

”تکنیکی اعتبار سے اس خط کے دو بنیادی رخ ہیں۔

اسکی اساس مکمل طور پر خط کوفی پر رکھی گئی۔ یہ

لکھنے میں نسبتاً آسان ہے۔ کیونکہ اس میں اکثر حروف

میں قلم کا پورا حصہ استعمال نہیں کرنا پڑتا۔ فنی طور پر

اس کی کتابت میں تکلف ہوتا ہے۔ لہذا اسکی تحریر

عام لوگوں کے لیے اختیار کرنا آسان ہے۔ اس میں افقی

رخ پر لفظ پھیلتے چلے جاتے ہیں۔ اس طرح رفتار قرأت

نسبتاً کم ہو جاتی ہے اور ابلاغ سست پڑ جاتا ہے۔ اس

خط میں کم مضمون زیادہ جگہ لیتا ہے اور کئی مسئلے

پیدا ہو جاتے ہیں۔“ (19)

خط نسخ لکھن وچ آسان اے تے بغیر قلم یا پنسل توں وی کافی چنگا لکھیا جاسکدا اے۔ ایس خط دے

رواج نال قرآن مجید تے حدیثاں دا مطالعہ ڈھیر آسان ہو گیا۔ پاکستان وچ وی کئی زباناں اے تائیں خط نسخ وچ ای

لکھیاں جان دیاں نیں۔ ایہہ خط دو جے خطاں خاص طور تے خط نستعلیق نال کافی رلداملد اے۔ فرق ایہہ اے کہ خط نستعلیق

وچ حرفاں دے گھیرے گول ہوندے نیں تے ایہدے گھیرے چھٹے ہوندے نیں پر اوہناں دا پھیلاؤ افقی ہوند اے۔ چونکہ

خط نسخ خط نستعلیق دے مقابل ڈھیر جگہ گھیر دا اے ایس لئی ساڈے اتھے اردو تے پنجابی لکھن لئی نسخ دی تھاں نستعلیق نوں

زیادہ ورتیا جا رہیا اے۔ ایہدے باوجود خط نسخ دی اہمیت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا۔

حوالے

- 1- محمد سلیم، پروفیسر۔ اردو رسم الخط، کراچی: مقتدرہ قومی زبان، س۔ن، ص ۱۳
- 2- عبداللہ چغتائی، ابوحیان التوحیدی، ڈاکٹر (مترجم)۔ رسالہ علم الکتابت (لاہور: کتاب خانہ نورس، ۱۹۶۶ء) ص ۲۳
- 3- رشید حسن خان۔ املاء کیسے لکھیں، لاہور: اظہار سنز، ۲۰۰۷ء، ص ۱۴
- 4- ناز، ایم ایس، ڈاکٹر۔ اردو میں فنی تدوین، اسلام آباد: ادارہ تحقیقات اسلامی، ۱۹۹۱ء، ص ۲۳۶
- 5- خورشید عالم گوہر قلم۔ مخزن خطاطی، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، ۲۰۰۴ء، ص ۲۲
- 6- فیض مجدد۔ مرقع فیض، لاہور: ملک بکڈ پوس، س۔ن، ص ۱۰
- 7- محمد اقبال بھٹہ، ڈاکٹر۔ لاہور اور فن خطاطی، لاہور: علم و عرفان پبلشرز، ۲۰۰۷ء، ص ۳۳
- 8- ناز، ایم ایس، ڈاکٹر۔ اردو میں فنی تدوین، ص ۲۳۶
- 9- خورشید عالم گوہر قلم۔ مخزن خطاطی، ص ۵۱
- 10- Ali Alparslan. "Khatt" the Encyclopedia of Islam, New Edition Vol.IV, (Lieden: 1978)1123
- 11- اردو رسم الخط، ص ۳۱
- 12- خورشید عالم گوہر قلم۔ اعجاز خطاطی، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، ۲۰۰۴ء، ص ۷۴
- 13- اوہی، ص ۷۴
- 14- لاہور اور فن خطاطی، ص ۴۴
- 15- مخزن خطاطی، ص ۷۹
- 16- S.M Dimand. A Hand Book of Muhammadan Arts (New York: 1947 P-68
- 17- اعجاز خطاطی، ص ۴۲۳
- 18- اعجاز خطاطی، ص ۴۲۳
- 19- اردو میں فنی تدوین، ص ۲۴۵

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan..-June 2020, PP

☆ ڈاکٹر فیصل جیا

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2020ء، مسلسل شمارہ 9

مرزاتے رحموں دی وار

Abstract

According to the research till date, there lived two poets, Hafiz Barkhurdar Ranjha and Hafiz Barkhurdar Musalmani; but no final conclusion could be drawn about them. This article discusses the war between Mirza and Rahmun written by Hafiz Burkhurdar Hanjra which is never discussed earlier. In the context of this war many realities from new dimensions have been exposed about Mirza ,his family and also poet Hafiz Barkhurdar Hanjra. This is very important article about Mirza, particularly from the historical point of view .It underscores the importance of examining the tale of Mirza Sahiban from beginning that will certainly be a good omen for future researchers.

ایہہ وار حافظ برخوردار ہنجرانے لکھی ہے۔ اوہ 1635ء نوں جسے تے 1717ء نوں چلانا کر گئے۔ اوہناں دا مزار موضع برخوردار، تحصیل بھوانا، ضلع چنیوٹ وچ اے۔ ایہہ وار اوہناں دے خلیفہ احمد شیر عرف بابا لوتانے سُنائی۔ حافظ برخوردار ہنجرانے ”قلندرنامہ، بارہاں ماہ، قصہ شمشاد، قصہ لڑکا، قصہ کھیتی، داستان مرزا صاحبان تے مرزاتے ”رحموی دی وار“ لکھی۔ اوہناں دا بہتانشا بھر کلام قصہ مرزا صاحبان لوکائی نوں اے وی سینہ بہ سینہ یاد ہے تے میلیاں ٹھیلیاں تے لوکائی گاؤندی ہے۔ اتھے مرزاتے رحموی دی وار نوں سانہویں رکھ کے مرزے دے خاندانی پچھو کڑ دا ویروا کیتا گیا۔

پنجاب دیاں لوک داستاناں بارے بہوں کجھ لکھن دے باوجود ایہناں لوک داستاناں دے پاتراں اُتے اے وی مٹی گھٹا چڑھیا اے۔ ہیرا رانجھا دی لوک داستان بارے اے وی گوڑ لائے جان دے ہن جوں ایہہ لوک داستان کدوں واپری۔ انج ای لوک داستان مرزا صاحبان بارے وی بہوں بھلیکھے ہن۔ انج تیکر دی کھوج راہیں مرزا صاحبان دی وار بارے لکھتاں میوندیاں نہیں پر ایس دے لکھاریاں بارے اے وی پوری جانکاری لوڑیندی ہے۔ ہورتے ہور ایس وار دے نشا بھر پاتر تے مردوئے دی علامت مرزے بارے ڈھیر بھلیکھے ہن۔ پنجاب دا ہرجی جاندا اے جوں مرزا دانا بادی پنڈ دار ہن والا ہائی پر ایس پاسے کھوجیاں دا گوڑ گھٹ گیا، جوں مرزے دے وڈ کے کتھوں آئے ہان یاں مرزے دی جیونی بارے جان دے گھٹ آہر کیتے گئے۔ مرزے دا اصل ناں مر جا ہے پر مرزا صاحبان وار دے لکھاریاں نے ایس نوں مرزا اورتیا ہے۔ ایسے کارن ایہوناں جگ وچ ڈھم گیا۔ مرزے دے پیو داناں راء و جھل سی۔ راء رحموی، و جھل دا وڈا بھرا ہویا۔ لوک داستان دے لکھاریاں نے رحموی تے و جھل دے پیو داناں راء الیاس دسیا۔ جیویں

”توں راء رحموی الیاس دا، قائم داڑھی تے دستار“ (1)

مرزے تے رحموی دی وار وچ وی رحموی تے و جھل دے پیو داناں الیاس لکھیا ہے۔ اجوکی سنی پیڑھی موجب و جھل تے رحموی تے پیو داناں راء جلال ہے۔ اجوکی پیڑھی انج ہے۔

”شمر عباس - خضر حیات - ولایت علی - موکھہ - سیادہ - بہاول - مسورا۔

اعظم - سلمان - ماہنی، گر جا۔ و جھل - جلال۔“ (2)

نہیں سکھ دی تحقیق موجب وی و جھل دے پیو داناں جلال ہے۔

”گر جا۔ ماہنی۔ سلا۔ آجو۔ مسو۔ بہاول۔ سادا۔ موکھا۔ ولایت۔

ولایت اوہ بندہ ہے جیہڑا مرزے دے مزار دا متولی ہے۔“ (3)

لوک داستان دے لکھاری حافظ برخوردار نے بھویں مرزے دے پیو داناں جان راء الیاس دسیا ہے پر اجو کے

سے دی پیڑھی نوں ای منا پیندا اے جیہڑی وجھل دے وارثاں کولوں ملی۔ کیوں جے پیڑھی نسل در نسل تے سینہ بہ سینہ ٹردی اے۔ ایہو پیڑھی ہُن محکمہ ریونیو دی منی اے۔ جس توں ثابت ہو یا جوں رجھل تے رحموں دے پو داناں جلال ای ٹھکواں ہے۔ سوال ایہہ کہ جلال کتھوں دارہن والا ہا۔ ایس کان سانوں حافظ برخوردار دی لکھی ہتھلی مرزے تے رحموں دے وار لوں ویکھنا پوسی جیہیں وچ ایہناں دا جما کوٹ کمالیہ دسیا ہے۔

کھرل کمالیوں مجھیں ٹور کے، پچھے لیندے لگ

کھرل ٹرے کوٹ کمالیوں، لئی مُکان بنا (4)

کوٹ کمالیے توں کھرل کھیوے ماہنیاں آوسے۔ اوس ویلے خان کھیوے دا پیوستی جیوندا ہائی۔ خان کھیوے دی پیڑھی بارے عابد علی لکھدے نیں۔

”خان شمیر۔ خان کھیوہ۔ ستی۔ بُربان۔ دھراج۔ سندے۔ بہلم۔ موکم۔ ماہنی۔ سیال“ (5)

نین سکھ ہوریں دسدے نیں جوں راء رحموں دی اپنی اولاد کائی نہ صرف راء وجھل تے اولاد ہا۔ حافظ برخوردار نے ایس وار وچ رحموں دے دو پتراں ستر دین تے قائم دین دا ذکر کیتا ہے۔

ستر دین تے قائم دا اوتھے متھا جٹ گیا

ستے رحموں راء نوں، ہُن گیا تماچا لگ

گھل کے کمی اپنے، راء ستر لیندا سد

فجرے ویلے اٹھ کے، راء ستر جاندا آ (6)

پڑچول موجب رحموں تے اولاد ہائی، جیہڑی اے تیکر وی ضلع فیصل آباد دے وکھو وکھ تھیہاں تے چکاں وچ وسدی ہے، اوہناں وچوں کجھ چھیے کے کھرل سدیندے ہن۔ رحموں دی اولاد وچوں ہک جی شیر یہودا نے پیڑھی انج سٹائی۔

”شیر یہودا۔ رمضان۔ جہانا۔ رحما۔ سردارا۔ روشن۔ اللہ یار۔ رستم۔ داد۔ مہابت۔ ستر

دین۔ رحموں۔ جلال۔ ایہناں وچوں مہابت دی قبر رجوعہ، ضلع چنیوٹ ہے۔“ (7)

وجھل، رحموں توں نکا ہائی تے اوس دے ذمے مال ڈنگر چرانا ہوندا ہائی جد کہ رحموں پرہیں پنچائت آلا جی ہائی۔ رحموں بارے نین سکھ لکھدے ہن۔

”ایس پر گئے دا چوتھ ہاری راء رحموں کھرل، چوتھ ہاری اوہنوں آکھن جیہڑا

سرکاری خزانے لئی اگرا ہے محصول چوں چوتھے حصے دا حق دار..... وجھل

راء رحموں دا بھراء، مجھاں دا چھیڑو، جھنگ دی جوہ چوں ماہنی سیال کھیوے دا

بیلی بنیا۔ جنگلاں وچ ڈنگر چراندے اک دو بے دے گھر پروہنے ہوئے۔

کھیوے دی بھین نصیبو و جھل نال ویاہی گئی۔“ (8)

رحمیں کوٹ کمالیے وچوں ٹر کے دانا بادا صوبہ یاں چوتھ ہاری کیوں بنیا؟ ایس دا جواب حافظ بر خوردار نے ایس وار وچ دتا ہے۔ دانا بادا ک سکھ دانا دی جاگیر ہاتے ایس پنڈ داناں او سے دے ناں توں نشا بھر ہے۔ اتھے کھل ڈنگر چراون آئے تے ایہہ جوہ وکھ کے بدین ہو گئے۔ اوہناں دانا سکھ نوں مار چھڈیا۔ اوہ دانا سکھ اکبر بادشاہ دا صوبہ یاں چوتھ ہاری ہا۔ ایس بارے حافظ بر خوردار د اشعر جس وچ دانا سکھ دی سوانی اوس دے قتل توں بعد اکبر بادشاہ نوں چٹھی وچ آکھدی ہے۔

”سکھ دانا میرا ماریا، جیہڑا صوبہ تیرا ہا“

دانا سکھ نوں مارن کچھ راء رحمیں دے اپنے لوبھ ہان۔ اک تاں کھلاں نوں گھاہ آلی جوہ ہمیش کان لہگئی، جتھے ڈنگر راجی رہن لگے۔ دو جا دانا سکھ اپنی جوہ دا صوبہ یاں چوتھ ہاری ہاتے ہن ایہہ عہدہ رحمیں لینا چاہندا ہائی۔ ایسے پاروں جدوں اوس دانا سکھ نوں قتل کیتا تے اکبر بادشاہ نوں لکھی چٹھی وچ ایس دا ذکر کیتا۔

چٹھی لکھی رحمیں راء نے، اوہ دلی پہنچی چا

سکھ تیرا میں ماریا، اوہ صوبہ تیرا ہا

ٹک کے کیتیاں ونڈیاں، چھڈیا ندی لٹھا

میں سارے تیرے معاملے، گن کے دیساں آ (9)

مگروں راء رحمیں ایہہ جوہ دا صوبہ بنیا تے اکبر بادشاہ دے نیڑے ہو یا تاں توں اوس و جھل نال اجوڑ بنن مگروں مرزے دا بھار نہ چویا تے اکبر کولوں مدد منگی۔ مرزے نوں قید کرا کے اکبر دے دربار وچ لے گیا۔ مرزے دا اکبر دی کچھری وچ جاون تے او تھے بھیڑ دی دس ڈھولیاں وچ وی پوندی ہے۔ کال پلیندی وچوں اک ڈھولے دی لڑی کچھ انج آے۔

”ایہناں کھلاں اگے جنگ اکبر بادشاہ نال وی کیتا ہی، مدانوں کدی نہ اوہ ڈلانے“ (10)

ایس بارے داستان مرزا صاحبان وچ مرزا آکھدا ہے۔

میں راہ ماراں بادشاہاں دے، میرے سرتے تخت لاہور

میں چارے گٹھاں گھالیاں، شکر وانگر بھور (11)

ثابت ہوندا ہے کہ مرزا ای اوہ کھل ہا جس نوں قید کر کے راء رحمیں اکبر بادشاہ دے دربار وچ لے گیا۔ او تھوں ای مرزے کھی چوٹ کے نیلی گھوڑی انعام وچ جتی، جیس دا ذکر مرزا مان نال داستان وچ وکھ وکھ تھاواں تے کردا دسدا

ہے۔ جو راء رحموں اکبر بادشاہ داصوبہ کیوں بنیاتے اوس دے نیڑے کیوں ہو یا۔ ایس بارے نین سکھ دے وچار نین۔

”راء رحموں نابرفرید بھٹی (دُلے بھٹی دا بیو) وی تخت لہور نال لڑائی وچ بھائیوال
رہیا پر جدوں پنڈی نون مغل، فوج گھیرا پالیا۔ راء رحموں قید نہ ہو یا، کئی کھرلاں،
چدھڑاں تے سیالاں سنے مغل حاکماں دی دھر بن گیا۔ مرزا نظام الدین اکبر
باتشاہ ولوں نابری چوں بھگوڑیاں نون کاٹھی تے لگام سنے نسلی گھوڑیاں انعام
وچ دتیاں۔۔۔ مرزا چاچے راء رحموں کولوں تیر کمان سکھیا، کجاک نشانہ باز
بنیا۔ جماندرو گھڑ سوار نون چاچے شاہی گھوڑی دی واگ بھڑائی۔“ (12)

استھے دتے نین سکھ دے وچار سمٹ نہیں، کیوں بے رحموں فرید بھٹی جیہڑا دُلے بھٹی دا بیو ہائی، اوس دا تخت
لاہور وچ بھائیوال دی دس اسد سلیم شیخ دی کتاب ”دُلے دی بار“ تے دُلے بھٹی بارے کسے دو بے لکھاری نہیں دتی۔ تے نہ
ای نین سکھ ہو راں ایس دا کوئی حوالہ دتا ہے۔ ایس وار توں پتا لگدا اے کہ رحموں دانا سکھ نون قتل کرن مگروں اکبر بادشاہ
نون اپنے بچن کان چٹھی لکھی جس وچ جان بچاون دا ترلا کیتا۔

نُک کے کیتیاں ونڈیاں، چھڈیا ندی لُٹھا
میں سارے تیرے معاملے، گن کے دیاں آ
میں واسطہ گھتتا رب دا، میری جان بچا (13)

نین سکھ نے ایہہ وی دسیا ہے جوں نیلی گھوڑی راء رحموں نے مرزے نون دتی ہا۔ جد کہ ہتھلی وار توں پتا لگدا ہے
جوں کھیوے جاون ویلے مرزا جیہڑی گھوڑی ورتدا ہا، اوس داناں ”جمی“ ہے۔

جمی کلیوں چھڈ کے، گل ولیندا ڈور
اندر مرچے دے بھیڑا، میں جلدی پہنچاں توڑ (14)

جد کہ نیلی گھوڑی اکبر بادشاہ دے دربار وچوں گئی چوٹن تے مرزے نون انعام ڈھیہی جس دا ذکر داستان
مرزا صاحبان وچ اے تے ایس وار وچ وی۔

بخشی اکبر بادشاہ، کاٹھی سنے لگام
کن قلمماں لنگ تھمیاں، پوچھل دھرت میان
جیویں براق رسول دا، نیلی اوس اڈان

اوڑک اوہ کجھ ہوسیا، کلمہ پڑھے زبان (15)

حافظ برخوردار نے راء رحموں تے وجھل وچکار لڑائی دا کارن بھونئیں دی ونڈ دی ہے۔ اوس مطابق وی ایہناں دوواں وچکار لڑائی دا کارن بھونئیں دی ونڈ ہا۔ ایس وارتوں پتا لگدا اے کہ رحموں، وجھل دا وڈا بھرا ہا۔ وجھل ڈنگراں دا چھیڑو تے رحموں پُست چلاک بندہ ہا، جیہڑا وجھل نوں کجھ نہ سمجھدا تے ساری بھونئیں تے اپنی مل رکھنا چاہندا ہا۔ بابے لوتے اوہو کہانی سنائی ہے جیہڑی حافظ برخوردار نے اپنی شاعری وچ بیانی ہے۔ اوہدے موجب:

”اوہ دوویں بھرا وکھرے ہو گئے۔ آپس وچ اوہناں جائیداداں ونڈ لئیاں۔
رحموں ہک کلا بھونئیں دا بھرا وجھل نوں انعام دے چھڈیا۔ سکھ نوں قتل کرن
دا۔ جدوں زمیں ونڈ رہے تے رحموں دے پتر اں تے سوانی نوں پتا لگا۔ اوہناں
رحموں نوں آکھیا، سارا کجھ کیتا توہیں ہے تے کلا بھونئیں دا وجھل نوں ودھ
دے چھڈیا ہے۔ اسان رنج کوئی نہیں کرنا۔“ (16)

بھونئیں جدوں رحموں لین لگا تاں وجھل اوہدے آکھے نہ لگا تے رحموں اوہنوں غلام بنا لیا۔ ایس گل دا جدوں
مرزے نوں پتا لگاتے اوہ ویہر کھلوتا۔

نال فجر دے اٹھ کے، دفتر لئے چوا
ڈھولاں دے مونہہ کھونڈیاں، مارو وگ گیا
ستر دین تے قائم دا اوتھے متھا جٹ گیا
چپے دھر کے ونڈیے، پچھوں اُجو گیاں دی جا (17)

حافظ برخوردار دی دسی کہانی وچ مرزا کھیوے توں آیا تے اوس دی راء رحموں نال ان بن ہو گئی۔ اوس دی لڑائی
رحموں نال وی ہوئی فروز خان پٹھان نال اکبر بادشاہ دے دربار وی گیا۔ اکبر بادشاہ دے دربار وچوں پرت کے گھر آون
بارے بابا ولایت دسد ہے۔

”مرجا جدوں دلی وچوں نکلیا، نیلی گھوڑی تے چڑھیا ہو یا جدوں پنڈی بھٹیاں
وچوں لکھن لگا۔ اوہنوں دُ لے بھٹی تک لیا۔ دُ لے بھٹی اوس نوں نکلیا، اگوں وی
مرجا ہا، اوہ وی اپنی مرچی نال بولیا۔ اوہناں دوواں دا مُرشد نوشو پیر ہا۔ اوہناں
وچ علیک سلیک ہو گئی تے مرزے بھین چھتی داساک دُ لے بھٹی نوں دے
چھڈیا۔ ستاوی چن دی گنڈھ رکھی گئی۔ چھتی تے دُ لے دی شادی دیاں پر

داہ چنوں ہونی ورت گئی مر جے تے۔“ (18)

ایس واقعے دی دس پیلو نے پائی ہے۔

بھلکے اون گے بھٹی ساندل بار دے، صاحب سندی یار (19)

ایس موقعے تے حافظ برخوردار دے شعر نہیں۔

آون گے لے جان گے، کھڑن ڈولی وچ پا

ڈھونڈن دارے پٹھکاں، کھراں دا بادشاہ (20)

حافظ برخوردار دے شعراں وچ چھتی دی ویاہ دی گل ہے پراہیناں شعراں وچ نہ تے ساندل بار دا ذکر اے تے

ندای بھٹیاں دا۔ ایس بارے نین سکھ ہوراں دی رائے وے کہ:

”آدوں دے بھٹی دیاں ساندل بار وچ ڈھوڑاں ڈھمیاں ہوئیاں تے جدوں

ڈالہور وچ پھا ہے لگا، وچھل دے پتر، مرزے نوں اوہدی ہوش، اوہ کوئی چونہ

ورھیاں دا ہونا۔“ (21)

ایس گچھل نوں حافظ برخوردار نے ایس وار وچ دور کیتا ہے۔ جدوں مرزا اکبر بادشاہ دے ساہویں گیا تے اکبر

بادشاہ نے مرزے دے تیور ویکھ کے آکھیا،

مینوں دسوں تیریاں پوندیاں، اج اللہ آندائی توڑ

بیٹے آدم جی دے، ہنھ رکھے اپنے کول

میں ویر جو دھ اگے سیدھیا، گھٹ تلونڈی شور

میں ڈلا بھٹی ماریا، جھیں دا پنڈی زور

میں ہیے مارے کانگڑے، میں چھڈی ڈور توڑ

تینوں دی سولی چاڑھنا، ایسے گل دی لوڑ (22)

پیلوں یاں بابے ولایت دی گل سچ من لتی جائے تاں سوال ایہہ جمدا ہے جوں مرزے دے مرن مگروں چھتی

تے دے بھٹی دا ویاہ کیوں نہ ہو یا۔؟ ایس بارے تاریخ دے کسے پنے تے ذکر نہیں۔ پیلو ایس گل دی دس پائی ہے تے پیلو

ای مرزے دے مونہوں ایہہ وی اکھویندا ہے۔

ویاہ ہووے تے چھڈ دیواں، منگ نہ چھڈی جا (23)

ایہہ بول پنجاب وچ مرد پنے دی علامت ہے۔ پنجاب دے سورے نوں منگ چھڈ دینا گالھ ہے۔ کوئی ماڑا

جی وی اپنی منگ نہیں چھڈ دیا، بھائیں ایس دے بد لے اوہنوں جان ای کیوں نہ دینی پوے۔ جے واقعی چھتی دُ لے دی منگ سی تے دُ لے ورگے سورمے اپنی منگ کیوں نہ پرنائی۔ دُ لے بھٹی دے ویاہ بارے اسد سلیم شیخ دُ لے دی باروچ لکھدے نیں۔

”لوک روایتوں میں اس کی دو بیویوں پھلراں اور نوراں کا ذکر ملتا ہے۔ ان

دونوں بیویوں سے لوک روایتوں میں اسکے تین بیٹوں اور دو بیٹیوں کا ذکر ملتا

ہے۔ بیٹیوں میں سلیمو اور بخت النساء تھیں جبکہ بیٹوں میں جہان خان، کمال خان

اور نور خان تھے۔“ (24)

ایس توں اڈ کسے روایت وچ دُ لے بھٹی دی منگ یاں ویاہ بارے کوئی دس نہیں پوندی۔ ایہناں وچاراں توں پتا لگدا ہے، جوں دُ لے بھٹی مرزے توں پہلاں ماریا گیا ہا۔ ایہہ روایت جیہڑی بابا ولایت سُنیدا ہے یاں پیلو دسدا ہے۔ اوہ کوئی پکی گل نہیں۔ ہوسکدا ہے با بے ولایت وی ایہہ روایت پیلو توں ای لئی ہووے۔ اُتلیاں وچاراں توں نین سکھ ہوراں دی رائے ٹھیک لگدی ہے۔ حافظ برخوردار ہوراں نے سٹے تے اُپڑایا ہے۔ اوہناں مطابق مرزے تے رحموں دی وارمگروں مرزا صاحبان دی وار ہوئی۔ ایہہ وار مرزے تے اوہدے ٹہر بارے کئی وہماں وچوں کڈھدی ہے۔ ایس وچ اوہوای، بحرورتی گئی ہے جیہڑی داستان مرزا صاحبان وچ پیلویاں حافظ برخوردار نے ورتی۔

متن - مرزاتے راء رحموں دی وار

رحموں وچھل بہہ کے، کردے پئے صلاح

کے اُٹھ کے رل پویں، کپے پچھوں جاویں آ

ٹھٹھہ پار سُنیدا، ماہنیاں والی جا

دیگر راہی ہوونا، حافظا جیہڑی کرے خدا

کھراں دی کھیوے آمد

کھراں کمالیوں مجھیں ٹور کے، کچھے لیندے لگ

سنا سکا کھا کے، مجھیں آئیاں رج

دینہہ جوں ہو یا خیر دا، پار کھلوتے لگھ

دیگر راہی ہوونا، حافظا جیہڑی کرسی رب
کھراں دی دانا با آمد

کھراں مجھیں ٹوریاں، پئے گئے لمبڑے راہ
مینہ برساتاں ہو گئیاں، چنگا ساون لگ گیا
اگے ٹھٹھہ مانیاں، رات کھیوے لئی لگھا
توں دانا سکھ سردار این، ساڈا جھٹ ٹپا
دیگر راہی ہوونا، حافظا جیہڑی کرے خدا

دانا سکھ دا جواب

میتھوں بھار نہیں چیوندا، تیرا بھارا چسپیں رب
جوہ وکھساں موکلی، جتھے نہ اپڑے سد
دھامن، چھیمڑ گھاہ ہئی، تیریاں مجھیں آؤسن رج
بنی پتر اصیل دا، کائی نہ کرنی مد

دانا سکھ نوں تعارف

میرا جٹا کوٹ کمالیہ، اوہا میری تھاں
ذات دا میں کھرل، راء رحموں میرے ناں
جیں نوں میں آکھیا، کسے نہیں کیتی نہ
آیا ڈنگ ٹپاون نوں، ڈٹھی ماناں چھاں
دیگر راہی ہوونا، حافظا چھڈنا ایہہ جہاں

دانا سکھ دا جگیر دینا

نال فجر دے اٹھ کے، ڈھول گئے نی وگ
جتے بندے پنڈ دے، سکھ دانا لیندا کڈھ
دو کوہاں تے جا کے، اوہ دھر کھلوندا پب

ایہہ جکیراں میریاں، رُکھ لینے نی وڈھ
 کلا کوڑا جوڑ کے، توہیں واڑا لینا دب
 بنی پتر اسیل دا، کائی نہ کرنی مد
 کھراں دی وسوں

کھراں ڈھمبر کیتا واہی دا، لئی نے جوگ بنا
 کانی گو پٹوارے سد کے، زمیں پیٹے لئی نے پا
 اوہ شیراں وانگ گجے، مل کھلونڈے راہ
 راہی پاندھی پئے مارڈے، اچا لین نہ دینڈے ساہ
 اوہناں پگاں کیتاں ساجھیاں، بیٹھے بن بھرا
 دانا سکھ دارحموں نال تکرار

سکھ گھوڑا زین کراؤندا، مونہوں پڑھدا رام
 کوٹ کمالیوں چڑھیاں، نہ پیا کریں آرام
 اسیں پڑھیے پوتھیاں، توں پیا پڑھیں قرآن
 ایہہ جکیراں میریاں، راموں ثابت رکھ ایمان
 دیگر ویلے اٹھ کے، سکھ راموں نال کردا گل
 توہیں جوگ بنائی ہے اوپری، نویں بنائی ہئی ہل
 اتھے کیتی سودا تول گئے، کسے نہ ملی مل
 دیگر راہی ہوونا، اٹھ کے گھراں نوں چل

راءِ رحموں دا جواب

اکھیں وکھ نہ گھریاں، نہ پیا گھوڑا بھجا
 میں کوٹ کمالیے دا کھرل، ڈیرہ بیٹھاں لا
 مینوں قسمت لیاندا ٹور کے، میں لئے ڈنگ پٹا
 رات اجوکی رہن دے، فجری پوساں راہ

دیگر راہی ہوونا، حافظا کرسی فضل خدا
رحموں دا و جھل نون جواب

جتنے ٹبر سکھاں دے، ہو بیٹھے اکٹھے ہو
میتھوں کھاونا پیونا بھل گیا، تساں مجھیں آندیاں چو
اج سکھ آہرا بولیا، میرے اندر ہو گیا سو
دیگر راہی ہوونا، ایس گل نون چھڈنا دھو
دانا سکھ دا قتل

نال فجر دے اٹھ کے، سکھ گھوڑا لیندا بھجا
اوبدیاں ہونی لگاماں نپیاں، وحی بنھ لیا
اگوں تکیا رحے راء نے، چھھا لیندا پا
پلگھ بہا کے رائگے، اوہ گلیں لیندا لا
جھل ننگی تیج فولاد دی، لئی میانوں چا
گھت کے سکھ نون ماردا، سر اوتھے ونج پیا
ٹک کے کیتیاں ونڈیاں، چھڈیا ندی لڑھا
پڑھیا کلمہ دین دا، اوس کیتا یاد خدا
دانا سکھ دی سوانی دی اکبر بادشاہ نون چٹھی

میں سکھنی عرضاں کردی، میری گل سنی بادشاہ
سکھ دانا میرا ماریا، جیہڑا صوبہ تیرا ہا
اوبناں ٹک کے کیتیاں ونڈیاں، چھڈیا ندی لڑھا
میں واسطہ پینی آل رب دا، میرا پرچہ لئے چلا
راء رحموں دی اکبر بادشاہ نون چٹھی

چٹھی لکھی راء نے، اوہ دلی پہنچی چا

سکھ تیرا میں ماریا، اوہ صوبہ تیرا ہا
 ٹک کے کیتیاں ونڈیاں، چھڈیا ندی لٹھا
 میں سارے تیرے معاملے، گن کے دیاں آ
 میں واسطہ گھنتا رب دا، میری جان بچا
 کل تے نارد دی تکرار

میں نارد آکھاں کل نوں، دانا باد نہ جا
 اتھے ڈیوے بلدے امر دے، بلدے نہ بچھا
 اکی موہیاں کھل ہن، وچ نہ ڈپھیڑے پا
 میں واسطہ گھنتا رب دا، ڈیرہ چک اگیرے لا
 کل پئی آکھے نارد، اتھے بہنا لا ضرور
 مکہ ملیا حاجیاں، ہويا پدھ منظور
 پیالے انا الحق دے، پیتے شاہ منصور
 چن کے ماراں سورے، کئی کھپساں پور
 ایں دانا باد جکیر دی، ویکھیں اڈدی دھوڑ
 نال غصے دے اٹھ کے، کل ہٹ رہی کھلو
 اکھیوں نیر وہندی، مونہوں پوندی رو
 شیراں ورگے سورے، نارد اکیتی چھڈے کوہ
 دیگر راہی ہوونا، توہیں جیڈیاں ہونا ہو
 نال فجر دے اٹھ کے، کل ہو کھلی ہشیار
 کیرو پانڈو مارے، سبھے ٹپائے پار
 اٹھی راحوں ستیا، ہن بنھ سویلے کال
 فجر ویلے اٹھ کے، میں دانا باد وڑی
 سارا تھینہ بھنیں کے، سر راحوں دے آن کھڑی

اٹھی راحموں ستیا، میری بھنے کون اڑی

رحموں دلپتر سترے نوں سد

ستے رحموں راء نوں، ہن گیا تماچا لگ
گھل کے کمی اپنے، راء ستر لیندا سد
گوڈے نال بہا کے، میں گلاں کرساں رج
بدھے پئے بارود نوں، تہاڈے چاچے لائی اگ

راء سترے دی آمد

فجرے ویلے اٹھ کے، راء ستر جاندا آ
بہہ جاندا جُٹ گھٹ کے، اُبھے لیندا ساہ
میں واسطہ گھتتا رب دا، مونہہ دی بات سنا
میں چُن کے ماراں سورے، چھڈاں پور کھپا
دانا باد جگیر تے، کوئی ہور پئے وسن آ

رحموں دی سترے نوں مت

میں رحموں آکھاں ستیا، گل کرنی نال تعظیم
کالا رنگ جیس دا، لوک آدے اوہنوں انیم
میں قہراں نال تینوں پالیا، توں بنیا بڑا ظلم
میں خواب دے بدلے ویکھیا، واڈھو ہے زمین

سترے دارحموں نوں جواب

ستر آکھے باپ نوں، میری نہیں صلاح
گھل کے کمی اپنا، وڈا قائم لئے بُلّا
تیری گڈی نال ہوا دے، بھویں تے گئی آ
دیگر راہی ہوونا، حافظا کرسی فضل خدا

رحموں دی وجھل نوں دھمکی

این میری من لئے، میں رکھاں اپنے کول
 پنچی رُپے لئے لئے، چھک پکھے دی ڈور
 این میری نہ منسیں، تینوں لوکوں چھڈساں ٹور
 وجھل دامرزے آل سنیہا

رُ پو گاہنیاں نفرا، شہر کھیوے دے جا
 اکھیں مرزے خان نوں، تیرے ول نہوں چار بھرا
 تیری بھین چھتی پئی روندی، اودوں روندنا وجھل راء
 راجوں مال متاع کھوہ کے، زمیں پیٹے بیٹھا پا
 گننے نفر دی کھیوے آمد

گننے نفر دی کھیوے آمد، تے مرزے دا سوال
 اج کمی ساڈا آ گیا، شالا دیوے خیر سنا
 کیہ حال ہے میرے باپ دا، کبھی پئی وسدی جا
 گہنیاں خیر ہے سارے شہر دی، میرے ول ہن چار بھرا
 جیہڑے کمی آیا ایں، تینوں دیساں ترت کرا
 گننے دامرزے جواب

خبر دیناں سارے شہر دی، اوہ جا وسدی ہے سکھ
 انائی بڑی ہے پئے گئی، تیرے مال نوں ڈاڈھی بھکھ
 جیہڑیاں پیگھاں آیا چاڑھ کے، لڑ امبروں گئے ترت
 دیگر راہی ہونا مرزیا، گئے تگاوے مک
 مرزا گل ہلاؤندا، نفر دیندا ہے کھول
 تینوں دساں مرزیا، ہن وجھل چھکدا ڈور
 بھائی اوس تیرے بنھ لئے، میرے اندر ہو گیا مور

رحموں کر شوخی آؤندا، جیویں بدلاں دی گھنگھور
حافظا دیگر راہی ہوونا، ایس گل نوں چھڈنا ٹور

مرزے دی دانا بادروانگی

چھمی کلیوں چھڈ کے، گل ولیدنا ڈور
اندر مرزے دے بھیڑا، میں جلدی پہنچاں توڑ
ونج ویکھاں بابے دیاں شوخیاں، اوہ کیڈے لیدنا زور
میں کرنا بھیڑ تلوار دا، میں چھڈنی ڈور تروڑ
عاشق تے وریام نوں، نت کھلی اڈیکے گور

مرزے دی دانا بادآمد

مرزا گھوڑیوں لہہ پیا، لتھا ہو سبجان
وقت نماز دا ہو گیا، پیشیں مل گئی بانگ
دیگر گھر ونج پڑھساں، نالے گزاراں شام
دیگر راہی ہوونا، حافظا فانی ایہو جہان

مرزے نال ماں دی گل

گل پتر دے لگ کے، رووے نصیباں ما
جیہڑی تھاں توں آئیئیں، اوتھے ای ڈنگ ٹپا
رات اجوکی رہ پو، فجری پو لہڑے راہ
دیگر راہی ہوونا، حافظا کرسی فضل خدا

مرزے دامان نوں جواب

رو نہ مائے میرے، میں کدی نہ آیا چل
اج متھا لگا کھول دا، جیویں سسی نوں مارو تھل
میں کرساں بھیڑ تلوار دے، کئی جھگے جاسن گل
بتری دھاراں بخش چا، جیہڑا شیر پیوائی کل

چھتی دی مرزے نال گل کتھ

گل مرزے دے لگ کے، رووے چھتی بھین
 بھٹھ گھتاں نفر نوں، جیہڑا تینوں گیا ہا لین
 میں مُٹھی نپ کے بہہ رہی، ہاموں گھر دی سین
 دیگر راہی ہوونا، میرے دل توں لہہ گیا چین

وجھل دی مرزے نال گل

گل مرزے دے لگ کے، وجھل پوندا رو
 سارے ڈکھ پھرولدا، موتیاں وانگ پرو
 بھائی اوس تیرے بنھ لئے، میرے اندر ہو گیا سو
 دیگر راہی ہوونا مرزیا، ایس گل نوں چھڈنا دھو

مرزے دی راءرحمواں نال گل

توں اگے بابا بولیاں، پھیر وی بھریں بول
 میں بھارا تیرا چا لیائے، بگدر وانگوں تول
 سر وڈھاں نال تنج دے، ویکھیں پردے پھول
 میں دانا باد جگیر تے، مارو وگیساں ڈھول

راءرحمواں دا جواب

اے نہوں جیا مرزیا، پھیر وی بھریں جم
 انجے گلاں کر کے ساڑیاں، میری نکلی تندوروں لمب
 میریاں چھڑیاں کسے نہ موڑیاں، اگوں کسے نہ گتے بنھ
 کیتی مارو وگا گئے، کیریاں پاڈواں جنگ
 دیگر راہی ہوونا، حافظا مارو وگے نشنگ

مرزے دا جواب

میں گھر و جھل دے جمیا، سمجھیا سنہلیا جھب
کارا کیتائی بھلک دا، ویکھ تماشے اج
دیگر راہی ہوونا حافظا، استھے مارو وگسین رج

مرزے دا بھوئیں وچ ہل گھتتا

نال فجر دے اٹھ کے، دفتر لئے چوا
ڈھولاں دے مونہہ کھونڈیاں، مارو وگ گیا
ستر دین تے قائم دا، اوتھے متھا جٹ گیا
اج چے دھر کے ونڈیے، پچھوں اُجو گیاں دی جا

رحمیں دی کوٹ کمالیہ آمد

راء رحمیں گھوڑا پیڑیا، اوہ لتھا بھراویں جا
میری بیٹھی کل برادری، میرا آیا منو چا
آیا میرا نہ منسو، ایتھے میرا ٹرن کجا
دیگر راہی ہوونا، حافظا کرسی فضل خدا

محمد حیات کھرل دا جواب

اوہ گھر و جھل دے جمیائیں، تینوں کیہڑا سول
اوہنوں تھا پڑا نوشو پیر دا، اوہنوں پکھا جھل گئی ہور
آیا تیرا منیا، تیرا ہو گیا پدھ منظور
اساں مرزا نہوں مارنا، ساڈا رڑی ورگا کوڑ
جیہڑے راہ تے آیا ئیں، ایویں جھپدا جاویں دھوڑ

رحمیں دی برادری نوں و اج

پیا رحموں سدے ماردا، اُچا ہو بلند
 چکرو، نوریا، امام دین، حسن، خان، سمند
 ناہو، صابو، روشنا، دھروڑ کے ملیں ممند
 محمد حیات کھریل دا جواب

پُتر پیواں دے ہوندے، دے نہ جانڈے کنڈ
 اوہ لڑدے وچ میدان دے، جلدے وانگ پتنگ
 دیگر راہی ہوونا، حافظا دھمی سد نشنگ
 مرزے دا نوشو پیرنوں یاد کرنا

کوڑا پٹ کے کنڈے بھوردا، کر کے اللہ نوں یاد
 سورے نوشو پیر نوں، مدد گیا سو آپ
 اج گھر کھریلاں دے آکے، مینوں وڈا لایائی بھاگ
 فوجاں گھیرے گھت گئیاں، سُنّا ایں تے جاگ
 حافظا دیگر راہی ہوونا، میری رب اگے فریاد
 نوشو پیردی آمد

خبراں ہونیاں نوشے پیر نوں سورے پیا مرید
 تلاواں زمیں دیاں چھکیاں، آیا راتیں چیر
 ماریا کنڈ تے تھا پڑا، نہ ڈولے تن سریر
 پڑھ کھاں کلمہ نبی دا، جیس اوڑک کڈھنی بھیڑ
 نوشے پیر دا مرزے نوں تھا پڑا

واہ واہ صفتاں تیریاں، سچا صاحب سلطان
 توہیں فرش وچھایا زمیں دا، تھماں باجھ آسمان
 مینوں وچ اُجاڑ دے، بوہڑیا نوشو پیر جوان

اوس ماریا کنڈ تے تھارڑا، چا بخشیا تیر کمان
 اوس چُن کے بھتھیوں کڈھیا، رکھ سنہری کان
 چھک چوہنڈیوں ماردا، تیر اڈیا وانگ طوفان
 چھ ڈاکو مرزے توں نس گئے، چھ ڈھٹھے وچ میدان
 اوہناں دے ساہ مسافر ہو گئے، وحی کڈھ کے لے گیا جان

مرزے دی رحموں دے ڈیرے آمد

ڈیرے رحموں کھل دے، مرزا گجیا چھیڑ امیر
 تیر چھک چوہنڈیو ماریا، چھیاں نوں چھڈیا چیر
 دیگر راہی ہوونا، حافظا آبدن ول تقدیر

راء رحموں دی اکبر بادشاہ نوں چٹھی

چٹھی لکھی رحموں راء نے، کر کے چنگا بیان
 بارھاں سالان دا چھوکر، جدا قہروان
 اوہ موتوں مول نہ سنگدا، پیا وڈھدا روز جوان
 اتنی واڈھی کھل دی، بھرے پئے گستان

اکبر بادشاہ دی فیروز خان نوں چٹھی

چٹھی لکھ اکبر بادشاہ، گلے ول پٹھان
 چُن کے لیاویں سورے، ہووے کھو جیڈا ہان
 جیہڑا دیوے مرزا بنھ کے، میں دیوں ڈھیر انعام
 دیگر راہی ہوونا، حافظا فانی ایہو جہان

فوج وکھ کے نصیبیاں د امرزے نوں ترلا

ڈٹھی فوج پٹھان دی، ماں نصیبیاں لگی روون
 ڈھاندی ڈگدی پہنچ گئی، مل گئی بچے دی دھون

تینوں آئیاں نیندراں، اوکھا ہو گیا سون
دشمن تیری جند دے، اوہ ذرا نہ دیندے بھون
جیناں روڑا جالیا، اوڑک رب چا لیسے ساؤن

مرزے دامانوں جو اب

رو نہ ماتا میرے، کیہ روون دے نال
اندر ہو کے بہہ رہو، ویکھ مولا دی کال
وٹے ون کے ویکھ لئیں، جینوں آکھدے لوک پہاڑ
اوہ گر زمین تے آؤندے، جدوں مینہہ دے پوس نکال
میں سدھا جاواں فوج نوں، جلدی ہو تیار
دیگر راہی ہوونا، مایے سانجھ میرے ہتھیار

ماں دا پتر نوں تھا پڑا

بچیا جا حوالے رب دے، تیرا راکھا آپ خدا
میں شیر پیوایا رج کے، جھولی وچ بہا
دشمن تیری جند دے، مل کھلوتے راہ

فوج ویکھ کے چھتی داوین

ویکھ مسافر ویر نوں، چھتی چھا لیدی پا
رو رو ڈھاپیں ماردی، دل چوں کڈھدی ہا
دشمن تیری جند دے، مل کھلوتے راہ
جیویں گھیرا پایا کوفیاں، ونج کے کربلا
اوتھے چکی مشک عباس نے بازو قلم کرا
حضرت قاسم جنگ تیاریاں، گانا لئے بھجا
اوتھے کنیاں ظلم کمایا، وچ پیالے زہر ملا

حوصلہ دیکھ جوان دا، دیوے مونہہ پیالے لا
 کافراں ظلم کما لیا، وچ سہرے خاک رلا
 جیویں نیزے سر حسین دا، اوس لیا یار منا
 چُپ کر گئیاں بیہیاں، پیر حسن حسین گُہا
 میں بیڑے چڑھاں حسین دے، مومن کرو دعا
 سیر کریندے سیریاں، بڑے عقل دنا
 اوہ گلاں کریندے سچیاں، وچ نغے ہور رکھا
 لئو گھوڑیوں پنگ تے، حافظا سر توں ٹلی بلا

کالے خان پٹھان دی لککر

دوروں کھلا ونگار دائے، کالے خان پٹھان
 اوہدا گھوڑا گُٹے رنگ دا، اڈیا وانگ طوفان
 اگے طالب نوشو پیر دا، اوہ کھلا وچ میدان
 اوہ کھٹا ہنوں تے رکھیا، ہتھ وچ پھڑی ہے سانگ
 مرزے سر موڈھیوں لاہ لیا، لگی لوتھ جھولان
 سارا کنیا دھڑ پٹھان دا، جدوں ڈھٹھا کالے خان

بشیر خان پٹھان دی مرزے نوں لککر

دوروں کھلا ونگار دائے، جیس دا ناں بشیر
 اوہدا گھوڑا چنے رنگ دا، اڈیا وانگ بھمبیر
 مرزا طالب نوشو پیر دا، اوہنوں آندائے ول تقدیر

معمور پٹھان دی مرزے نوں لککر

دوروں کھلا ونگار دا، جیس دا ناں معمور
 تیری خاطر مرجیا، وطن چھڈیائے دور
 آمد مرزے خان دی، بھن کیتا چکنا چور

فیروز خان دامرے نوسد

دورون کھلا ونگار دا، جیہدا ناں فیروز
تیری خاطر مرجیا، میں بکرا کھانا روز
توہیں بھرا میرے مار لئے، میرے اندر ہو گیا روگ
آمد مرزے خان دی، واگاں لیندائی موڑ
مونہہ دلی نوں رکھیا، پہنچیا اکبر کول
دیگر راہی ہوونا، کھلیاں فوجاں دتیاں چھوڑ

فیروز خان داکبردی کچھری وچ بیان

میں راویوں آیاں نس کے، میں بچائی ہے جان
میری چوی ہزار فوج ہے، مرے وڈھی وچ میدان
بدھیاں نہیں مرزا آؤندا، گھلیں چار کھپتان
دیگر راہی ہوونا، حافظا فانی ایہو جہان

راءرحمویں دامرے نوں بے ہوش کرنا

رحمویں میل سدائے فریب دے، ہُن لیندا شغل بنا
رحمویں نفر نوں گھلیا، شربت لئے منگوا
ہک بوتل وچ اوپری، دیندا مونہہ مرزے دے لا
اوتوں نشے چڑھے شراب دے، اوہ ڈھٹھا بھنوالی کھا
اوتوں پیراں نوں ماریاں بیڑیاں، لکوں بدھن لیندا پا
اوتوں مُشکاں باہیں چا بدھیاں، دیندا وچ صندوقے پا
وچ صندوق دے گھت کے، راہ دلی دے چھڈیا لا
حافظا دیگر راہی ہوونا، رحمویں چنتا بیٹھا لاہ

رحمویں دا وچھل نوں سنیہا

دلیوں خط مرزے دا آ گیا، گھلیا ہے بادشاہ
 اوہنوں جاندیوں سولی چاڑھیا، اوہنوں چھڈیا جنگل وگا
 وجھلا میتھوں بھلا چاہنائیں، ونج کے لاش پتر دی چا
 دیگر راہی ہوونا، حافظا کرسی فضل خدا

کھرلاں دی کوٹ کمالیوں مکان

کھرل ٹرے کوٹ کمالیوں، لئی مکان بنا
 اوہ صندلے بن سلپییاں، اوہ پپیاں لمڑے راہ
 وارو وار پپیاں روندیاں، کر کے لمبڑی بانہہ
 اوہ پھنپیاں دانا باد نوں، اگے رووے مرزے دی ما
 وجھل ڈھٹھا کھا گردانیاں، اوہ دل چوں کڈھدا ہا
 اوہنوں بھین چھتی پئی روندی، ونج گل دے زلفاں پا
 جیہڑی ورتی نال بی بی زینت دے، دیہاڑا میتھے گیا آ
 دیگر راہی ہوونا، حافظا کرسی فضل خدا

نصیبودا رحموں نوں ترلا

ڈیرے رحموں کھرل دے نصیباں مارے ڈھاہ
 تینوں چھتی دیواں پرنا کے، ونج رتے ڈولے پا
 واسطہ گھتنی آل رب دا، پتر اکھیں نال وکھا
 میں نال سینے دے لاوساں، دل چوں کڈھساں ہا
 دیگر راہی ہوونا، حافظا کرسی فضل خدا

رحمیں دا جواب

میں رحمیں را الیاس دا، میرا ونج کھرلاں دے زور
 میں رحمیں مرزے خان نوں، راہ دلی چھڈیا ٹور

میں موئے نوں جا دُنیاں، نالے گھتساں روڑ
 بیٹھے رہو وچ گھر دے، مینوں نہیں تہاڈی لوڑ

وجھل دا چھتی نوں ترلا

میں وجھل آکھاں چھتے، بابے پہنچیں جھٹ
 پٹ بابے دے سامنے، وچ سر دے گٹے گھت
 ویر جیناں دے بجھ گئے، بھیناں نوں کہے شرم تے جھک
 مرزے دی موت دی چھتے، وچ کلجے سٹ
 وجھل آکھدا چھتے، کول بابے دے جا
 پٹ بابے دے سامنے، وچ سر دے گٹے پا
 ویر جیناں دے بجھ گئے، بھیناں نوں کیہڑے شرم حیا
 مرزے دی موت دا چھتے، وچ کلجے گھا

راء رحموں اگے چھتی دا وین

ڈیرے رحموں کھرل دے، چھتی ماری ڈھاہ
 ویر میرا بنھیائی، توہیں مندا کیتائی چا
 دیگر راہی ہوونا، حافظا کرسی فضل خدا

راء رحموں دا جواب

گلاں کر کے بہتیاں، نہ پئی شور مچا
 اوس چٹھیاں میریاں پاڑیاں، اوہ جدا بے حیا
 میریاں چھڑیاں ڈانگاں ماردا، چرن نہ دیندا گھا
 میں بدھا نال دلیل دے، راہ دلی تے چھڈیا لا
 حافظا دیگر راہی ہوونا، چنتا دل توں لاہ

چھتی دارحموں نوں جواب

رحموں را الیاس دا، توں ہُن سدیسیں کون
 ویر میرا بٹھیائی، میری بُسی کیتی ہئی تون
 مینوں لگا تیر فراق دا، اوہ زرا نہ دیندا بھون
 جیہناں روڑا جالیا، رب چا لیبی ساؤن

چھتی دی مرزے نوں اللہ سو پئی

ویرا جا حوالے رب دے، تیرا راکھا رب کریم
 کالا رنگ جیس دا، لوکی آہدے اوہنوں افیم
 رحموں گھر الیاس دے جھیاں، بنیا بڑا ظلم
 اج گلیاں دانا باد دیاں، مینوں کربل وانگ دسین
 صورت رحموں راء دی، جیوں کربل شمر لعین
 میں بیٹھی ویر لٹا کے، سفر وچ یتیم
 دیگر راہی ہوونا، حافظا لٹی میں مسکین

مرزے دا نوشو پیر نوں سورنا

مرزا سورے اپنے پیر نوں، مدد گیا سوں آ
 لاڑا ہے پختن دا، اوہدی گڈی نال ہوا
 اوہ دھپے مار صندوق نوں، تختے دیندا اڈا
 وچوں کڈھ مرید نوں، کیتا یاد خدا
 پورا دلی تے اکبر بادشاہ، تیرے قد میں چھڈیا ڈھاہ
 دیگر راہی ہوونا، حافظا کرسی فضل خدا

اکبر بادشاہ تے مرزے دی تکرار

مینوں دسوں تیریاں پوندیاں، اج اللہ آندائی توڑ
 بیٹے آدم جی دے، بنھ رکھے اپنے کول
 میں ویر جودھ اگے سیدھیا، گھت تلونڈی شور

میں دُلا بھٹی ماریا، جیس دا پنڈی زور
میں ہیے مارے کانگڑے، میں چھڈی ڈور تروڑ
تینوں وی سولی چاڑھنا، حافظا ایسے گل دی لوڑ

مرزے دا جواب

تحت بیٹھائیں بادشاہ، میری کرنی گل دی وٹ
توہیں گھلی فوج پٹھان دی، اوہ کڈھدے گئے دند
لڑ کے موئے سورے، باریں رُلن کرنگ
حافظا دیگر راہی ہوونا، توں خیر اللہ توں منگ

اکبر بادشاہ دا جواب

مینوں دسوں تیریاں پوندیاں، توں متھے لگا ایں آن
تیرے سر تے پلوں بھوندیاں، بیرے لے لے جان
تینوں وی سولی چاڑھنا، پیا ویکھسی گل جہان

مرزے دا جواب

مینوں بھنیاں نہیوں جان دیندا، میرا دور دسیندا لوک
ٹھلھے گھتاں تیری فوج نوں، جیویں بل نوں ڈکدائے اوگ
اوہ لکھسی روز میثاق دی، میں بہساں سر تے بھوگ
دیگر راہی ہوونا، ہُن دسنے کیہڑے روگ

مرزے تے جہانگیر بادشاہ دا میل

جنگل ویندے شیر نوں، ملیا جہانگیر بادشاہ
پچھے کس نگری دا سورما، ایس دی کیہڑی جا
دسدے لاڑا ہے پتختن دا، ایہدی گڈی نال ہوا
اوتھے جلدی پگ وٹائی، نال آندا گھر رلا
دیگر راہی ہوونا، حافظا کرسی فضل خدا

مرزے دا تیرنال کھی نوں ڈھاہنا

دے پیر رکابے چڑھ پیا، راء و جھل دا مرزا خان
 تیر چُن کے بھتھیوں کڈھدا، رکھ سنہری کان
 چھک چوہنڈیوں ماردا، تیر اڈیا وانگ طوفان
 اوہدی لمب اتانہہ نوں نکلی، گئی ادھ آسمان
 کھی بانساں چوں کڈھ لئی، چڑھی ول آسمان
 ڈِگی پھیر زمین تے، ڈٹھی کُل جہان
 راضی ہويا بادشاہ، مرزیا میتھوں منگ انعام

مرزے دا نیلی منگنا

ہک پھردی وچ طیلیاں، نیلی جیہی بیہان
 میں زین سنہری پاوساں، مونہہ وچ دے لگام
 بچکر نال وساہ کے، چڑھاں کھرل سنجان
 میں بیہساں وچ برادری، اکبر تیتھوں لے انعام

اکبر دا نیلی دیون توں انکار

نیلی منگنی چھڈ دے، میتھوں گھوڑے لے لا چار
 تینوں دیواں مال ولیت دا، ٹکا نوابی نال
 بیہسیں وچ برادری کھراں دا سردار

نیلی دا جواب

نہ دھی جلوڑے خان دی، نہیں وچ سمندراں گھر
 مینوں اتوں اللہ بھجیا، جیس چا لائے پر
 میتھوں وڈا شاہ پرا، علی شیر گیا اوس تے چڑھ
 اوس قلعه خیبر دا سیدھیہا، میں اتنے رکھنی آں ور

بکے کھرل چڑھاونا پٹھ تے، بکے ایتھے جاونا مر
توں سہرا ہیں پنجاب دا، اج قولوں مول نہ ہر

اکبر بادشاہ دلفرنوں حکم

حکم دیندا نفر نوں، جا نیلی پیڑ لیا
مل کے تیل کستوریاں، کریں بدن صفا
صابن تیل کستوریاں، نیلی خوب نہوا
کھیس تاہرو گھت کنڈ تے، دُم گردن دے تا
تاہرو گھت کے ریشمی، چا گردے میل کرا
جیویں دُلڈل علی شیر دا، خیبر کرے فتح
جیویں نگر راجے رام دا، اڈیا وانگ ہوا
جیویں لکی سرور پیر دی، اوہ لیندا کوٹ چھڈا
ایہدی ڈور وٹاونی پٹ دی، نویں کاریگر سدوا
ایہدا ہنا جڑاونا موتیاں، سونے جڑ جڑھا
مرزا تراوی پڑھ کے، لگا دانا باد دے راہ
دل توں خوشیاں جھڑ گئیاں، گوہے چُنڈیاں بھین تے ما

نصیاں تے چھتی دی گل

ماں آکھدی چھتے، اج کیڈا ہویا بھیڑ
کیویں من جھونیاں بہہ رہیاں، اُتوں علی رل گیا ایر
جے ہوندا مرزا جیوندا، آ کے لیندا کیڑ
دیگر راہی ہوندا، حافظا منگ اللہ توں خیر
لوکاں واسطے عید خوشی دی، سانوں نہ عید پیاری
جدوکا مرزا ٹُریا، سانوں رونا ہویا جاری
ہر پاسے ہنیرا جاپے، کدی جاوے درداں ماری

لٹیا گیا مسکین نما، سَکھی سے نگری ساری
 لوکاں واسطے عید خوشی دی، سانوں نہ عید پیاری
 ہر پاسے ہنیرا دے، کدے جاوے درداں ماری
 عید نصیب گریب دے ناہی، اوہ نہی عمراں ساری
 ٹر گئے جوگی کر کے روگی، پچھے دین جواب پساری
 نصیبو دامر زے نوں سد

راہیا راہے جاندیا، ذرا واگ ولا
 تیرے جیہا پتر ہا، مینوں گیا تختوں ڈھاہ
 دیگر راہی ہوونا، حافظا کرسی فضل خدا
 چھتی دامر زے نوں سد

راہیا راہ تے جاندیا، ذرا گھوڑی نوں ڈک
 تیرے جیہا ویر ہا، مینوں تختوں گیا سٹ
 مینوں گوہے چوائی ونج، میں دوہرے بھدی ہتھ
 مرزے دامان نوں جواب

میں ٹھڈے مار اڈاوند، گوہیاں نوں لگے اگ
 میں جا کے بہندا ڈیرے، لوکی آکھن ٹھگ
 دیگر راہی ہوونا، حافظا فضل کر لسی رب

حوالے

- 1 حافظ برخوردار، مرزا صاحبان، فقیر محمد فقیر، مرتب، لاہور، سنگ میل، 1998، ص 86
- 2 خضر حیات، پروفیسر، گل بات، گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج۔ جڑانوالا۔ ضلع فیصل آباد
- 3 نین سکھ، دھرتی پنچ دریائی، لاہور: نیولائن، 2019، ص 181

- 4- گل بات، احمد شیر عرف لوتا، عمر 95 سال، موضع ولہ، تحصیل لالیاں، ضلع چنیوٹ
- 5- عابد علی بھروانہ، گل بات، عمر 45 سال۔ موضع منگھیا نہ، تحصیل و ضلع جھنگ
- 6- گل بات، احمد شیر عرف لوتا
- 7- شیر یہودا، گل بات، عمر 55 سال، ٹھٹھہ ساہی، تحصیل جھامرہ، ضلع فیصل آباد
- 8- نین سکھ، ص 177
- 9- گل بات، احمد شیر عرف لوتا
- 10- اے۔ ڈی۔ اعجاز، کال بلینڈری، لہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، س۔ ن، ص 86
- 11- حافظ برخوردار، ص 53
- 12- نین سکھ، ص 177
- 13- گل بات، احمد شیر عرف لوتا
- 14- اوہی
- 15- حافظ برخوردار، قصہ صاحبان، مشتاق صوفی، سعید بھٹا، مرتب، لہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2015ء، ص 111
- 16- بابالوتہ، احمد شیر، گل بات، عمر 94 سال، موضع، ولہ، تحصیل لالیاں، ضلع چنیوٹ
- 17- اوہی
- 18- بابا ولایت، گل بات، متولی دربار مرزا، دانا آباد، تحصیل جڑانوالا، ضلع فیصل آباد
- 19- پیلو، مرزا صاحبان، ص 106
- 20- حافظ برخوردار، مرزا صاحبان، ص 47
- 21- نین سکھ، ص 177
- 22- گل بات، احمد شیر عرف لوتا
- 23- پیلو، ص 108
- 24- اسد سلیم شیخ، ڈی بار، لاہور، اظہار سنز، 2008ء، ص 53

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan..-June 2020, PP

☆ ڈاکٹر صائمہ بتول

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2020ء، مسلسل شمارہ 9

پنجاب دی دھرتی تے تصوف دے رنگ

Abstract:

Mysticism is a belief that absorption into the Deity or the spiritual apprehension of knowledge in accessible to the intellect it may be gained through self surrender. we can say that it is a religious practice in which people tries to find the truth knowledge and closeness to God with the help of meditation and prayer. The followers of this myth or belief says that there is a hidden meaning of life and every human being is a part of Divine or God. In this article deals with mysticism and different mystics of Punjab. Punjab is an ancient land of the world. It is believed that life started from this part of land first religion founded here as well as many mystics born in this land. In Punjabi literature mysticism came from Persian literature and then

flourished well. In this research paper the period of mysticism in punjab is started from Hazrat Ali Hijwery to Hazrat Khwaja Ghulam Fareed.

تصوف بارے ادب وکھووکھ زبانوں وچ موجوداے فارسی زبان وچ تصوف دے رنگ ڈھیر گڑھے نیں۔ فارسی شاعری تے نثر دوویں صنفوں تصوف دے شیرے نال لبالب نیں۔ فارسی ادب وچ روحانی تے عرفانی مضمون چوکھے نیں۔ ایہناں وچ ذکر جوگ افکار توحید تے انسان دوستی نیں۔ پنجابی ادب وچ وی تصوف فارسی ادب توں ای آیا۔ پنجاب دی دھرتی بارے آکھیا جاندا اے کہ ایس خطے وچ سب توں موہرے انسان وسبیا اختیار کیتا۔ سب توں موہرے دین دی بنیاد پئی تے ایس کرماں والی دھرتی تے ای کئی صوفیاں تے بزرگاں جنم لیا۔ مڈھلے دور دا انسان جنگلاں تے غاراں وچ جنوراں وانگ حیاتی لنگھاندا رہیا۔ ہولی ہولی بندیاں اندر سماجی شعور جاگن لگا۔ اوس اپنی تے دو جیاں دی حیاتی دی بقا بارے سوچنا شروع کردتا، ایس مقصد لئی اوہنے کجھ اصول ضابطے بنائے تے کجھ اخلاقی قدراں بارے شعور حاصل کیتا۔ ایہہ اخلاقی قدراں ای کسے دی معاشرے دی ترقی دا کارن بنیا۔ ایہناں اخلاقی قدراں نوں بناون والے تے ودھاون والے ای صوفی اکھوائے جہناں مذہب، قوم، فرقے، قبیلے، مسلک، زبان، برادری پوشاک تے علاقے توں بالاتر ہو کے صرف انسانیت دا درس دتا۔ کوئی شبہ نہیں کہ انسان نوں درد دل واسطے پیدا کیتا گیا۔ انسانیت نال پریم انساناں نوں تخلیق کرن والے خالق نال محبت دا ثبوت اے۔ اصلی بندہ ہمیشہ حق دی لاجھ کردا اے جیہدے لئی اوس نوں کئی اوکڑاں دا سامنا کر کے ای سفلتا ملدی اے۔ ایس حوالے نال ثناء وچ دھڑلکھدے نیں۔

”بندے دی زندگی دا مقصد حق دی تلاش اے تے حق اصل وچ تے ہیرے دے ستر ہزار پردیاں وچ لکھیا ہویا اے۔ اس لئی حق دے طالب لئی ضروری اے کہ منزل تیکر اپڑن لئی سخت محنت مشقت کرے۔ حق تیکر رسائی واسطے بندے نوں ست اوکھیاں گھاٹیاں لنگھنیاں پیندیاں نیں۔ ایہناں گھاٹیاں دے ناں صوفیاں نے ایہہ دسے نیں۔ (۱) عبودیت (۲) عشق (۳) ایزاد (۴) معرفت (۵) وجد (۶) حقیقت (۷) وصل ایس روحانی پنڈھ دے پاندھی نوں حق دے طالب تے صوفی ”سالک“ آکھدے نیں۔“ (۱)

تصوف دی ریت اوئی پرانی اے جی آپ انسان دی تاریخ۔ تصوف اجیبی اصطلاح اے جیہڑی عام تے پسے ہوئے طبقیوں دی خیر خواہی بنی تے جہنے مذہبی تھوڑ دلی تے تنگ نظری دے خلاف آواز چکی۔ صوفی دامتقصد اے کہ اوہ حیاتی نوں ظاہر داری، فرقہ واریت، ریا کاری، استحصال تے تنگ نظری ورگیاں عیباں توں پاک کرے۔ اوہدے اندر اچھے سترے تے سچے رنگ بھرے جیہڑے ہر انسان لئی قابل قبول ہوں۔ صوفی پیارتے پریت نوں کھلار داتے نفرت توں نفرت کرنا سکھاؤندا اے۔ صوفی دے کردار تے چائن پاؤندیاں پروفیسر انور بیگ لکھدے نیں۔

”صوفی مادی آسودگی اتے جسم پروری توں زیادہ تزکیہ نفس تے تصفیہ قلب اتے ظاہر توں زیادہ باطنی نفاست تے شائستگی تے زور دتا۔ سیاسی اقتدار دی ہوس نے مذہب دی آڑ لے کے انسانیت نوں جیس تنگ و تاریک فضا وچ گھیر رکھیا سی۔ صوفی نے ایس دے خلاف واویلا کیتا۔“ (2)

تصوف دی راہ اُتے ٹرن والا صوفی اوہ بندہ اے جیہڑا اسادہ، بے ضرر لوکاں وچکار پیار و نڈن والا نفرتاں، حسد تے سارے منفی جذبیاں توں دور یڈا رہن والا، رب رسول دے دسے طریقیاں تے عمل کرن والا ہووے جیہدے کم وچ سادگی تے پاکیزگی ہووے جیہڑا اپنی ذات تے دو جیاں نوں ترجیح دیوے جیہڑا آپ دکھی ہو کے وی دو جیاں لئی سکھ تے آسودگی دا کارن بنے، جیہد اظاہر تے اندر پاک ہووے۔ اوہدا اپنے نفس تے مکمل اختیار ہووے تے دل وچ رب دی ذات توں اڈ کسے غیر لئی تھان نہ ہووے۔ تصوف بارے وچ چار سا تجھے کردیاں اقبال صلاح الدین لکھدے نیں۔

”سارے ظاہر تے باطن دے کمالاں دا ایہہ اصل اے کہ دل نوں اللہ تعالیٰ دی

یاد توں بغیر ہر چیز توں پاک رکھیا جاوے۔“ (3)

تصوف دی منزل دے پاندھی دا ا کو مقصد رب تے رب دیاں بندیاں نوں راضی کرنا اے۔ اوہ کسے نال متھا نہیں لاند ا۔ کسے بحث تے کسے جھیرے وچ نہیں پیندا۔ صوفی اخلاق تے معاملیاں نوں مذہب نال پاک کر کے طبعی آفتاں نوں بھیڑا جان دے نیں۔ اوہ بشری کدورتاں جھاگ جاندے نیں۔ اصل وچ صوفی اوہ اے جیہڑا اپنی ذات دی نفی کرے۔ اپنے آپ نوں فنا کر کے حق نال جار لے تے نفسانی خواہشاں توں چھٹکارا حاصل کر کے حقیقت کھول دیاں دے۔ کشف المحجوب وچ اے:

”دل کو مخالفت کی کدورت سے پاک و صاف رکھنے کا نام تصوف ہے۔ مطلب

یہ کہ باطن کو حق تعالیٰ کی مخالفت سے محفوظ رکھو کیونکہ دوستی موافقت کا نام ہے اور موافقت مخالفت کی ضد ہے۔ دوست کو لازم ہے کہ سارے جہان میں دوست کے احکام کی حفاظت کرے اور جب مطلوب و مراد ایک ہو تو مخالفت کی گنجائش نہیں ہے۔“ (4)

تصوف سراسر ادب تے احترام داناں اے جس بندے نے ہر تھاں مقام تے ویلے دا ادب تے پابندی رکھی، اوہ سرخرو ہو گیا۔ رب نوں ملن اوس نوں لہمن، بھالن تے ویکھن دی چوکھی سک دادو جاناں تصوف اے۔ ایہہ انسانی روح دی اپنے اصل نال جا ملن دی ترف تے رنجھ، ہراک نال بھلائی کرن دا جذبہ تے انسانی روح دا اصل تقاضا اے۔ ایس حوالے نال پرفیسر یوسف سلیم چشتی رقمطراز نیں۔

”تصوف ہی وہ رہنما، مشیر اور ناصح ہے جو ہر وقت انسان (ساک) کو تلقین کرتا رہتا ہے کہ دیکھنا! کہیں مقصود، نگاہ سے اوجھل نہ ہو جائے! اے انسان! تیرا مقصود حقیقی، اللہ سے رابطہ یا تعلق پیدا کرنا ہے۔“ (5)

تصوف ایسے رویے داناں اے جیہدے مالک نیک صفت، دو جیاں دے کم آکے، راہنمائی کر کے راضی ہوون والے، رب نوں خوش کرن دا جتن کرن والے، اُچے اخلاق دے مالک تے ہمیش رب دی شکرگزاری کرن والے ہوندے نیں۔ ایہہ ہر دور ہر مذہب تے ہر قوم وچ ہوندے نیں۔ نبی پاک ﷺ دے زمانے وچ شہد صوفی نہیں لبھدا جد کہ صحابی رسول ﷺ اک دے طرح صوفی سن۔ سب توں پہلاں ابو ہاشم لئی صوفی دا لفظ ورتیا گیا۔ ایہہ دو جی صدی ہجری دی گل اے۔ ذوالنون مصری پہلے انسان سن جہناں تصوف دی تعلیم دتی۔ تہجی صدی تیکر لوک تصوف توں چنگی طرح جانو ہو چکے سن۔ مڈھلے دور وچ چوکھے صوفی ایران توں سن مگروں شام تے مصر دے تصوف دی تدوین جنید بغدادی ہوراں کیتی۔ تصوف دی سب توں مڈھلی لکھت حارث محاسبی نے ”الرعایہ فی الاخلاق والزہد“ دے ناں نال لکھی۔ فارسی زبان وچ تصوف دی موہرلی کتاب حضرت علی ہجویری دا تاج گنج بخش ہوراں کشف المحجوب دے ناں نال لکھی۔ سب توں پہلے صوفیانہ شاعری کرن والے شیخ ابوسعید ابوالخیر نیں تے پہلی صوفیانہ تفسیر شیخ سہل بن عبداللہ تستری ہوراں کیتی۔ پہلے صوفی حسین بن منصور حلاج ہونے جیہڑے صوفیانہ وچاراں وجہوں سولی تے چڑھائے گئے۔ مڈھلے دور وچ صوفی مسجداں وچ قیام کردے سن مگروں اوہناں دی اقامت لئی زادیہ، تکیہ، دائرہ تے خانقاہ وغیرہ دے شہد ورتے گئے۔ صوفیاں دا سلسلہ ازل توں تے ہر علاقے ہر مذہب وچ

پر چلت رہیا۔ پنجاب دی دھرتی نوں صوفیاں سنتاں دی دھرتی منیا جاندا اے، ایہتھے صوفیاں دی وڈی تعداد اے۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر مجاہدہ بٹ ہوریں لکھدیاں نیں۔

”دیس پنجاب صوفیاں تے بزرگاں نال پرچیا ہو یا اے۔ پنجابی ادب نوں تمام ادباں اتے ایس معاملے وچ برتری ملدی اے کہ ایس ادب دا چوکھا حصہ صوفی خیالاں دا ترجمان اے۔“ (6)

پنجاب دے صوفی دانشوراں وچوں سید علی ہجویری داناں موہرا اے۔ اوہناں جو سیوا کبیتی، اوس پاروں اوہناں دا ناں پوری دنیا وچ مشہور اے۔ اوہناں توں مگروں ایہہ روایت اگے ودھی تے صوفیاں دی وڈی تعداد پنجاب وچوں اُبھری پر فخر والی گل ایہہ اے کہ حضرت بابا فریدؒ توں لے کے خواجہ فریدؒ تیکر سارے صوفیاں دی زبان پنجابی سی۔ ایس مان تے وڈیائی دی گل کردیاں ڈاکٹر عبدنبیل شاد لکھدے نیں۔

”پنجابی زبان نوں صدیاں توں ایہہ مان حاصل رہیا اے، جے ایہدے ادب وچ وادھا کرن لئی صوفیاں اپنا بھرواں حصہ پایا۔ بابا فریدؒ توں لے کے خواجہ فریدؒ تائیں۔ صوفیاں دی اک پال کھلوتی وکھائی دیندی اے۔“ (7)

سید علی ہجویری دا تاج گنج بخش دے لقب نال مشہور ہوئے۔ اوہناں داناں سید علی بن عثمان ہجویری اے۔ اوہناں دی پیدائش پنجویں صدی ہجری دے مڈھ وچ ہوئی۔ اوہ سیرتے سیاحت دے شوقی سن تے سفر نوں روحانی آدرش نوں پاؤن دا وسیلہ مندے سن۔ اوہناں لما چر سیر کیتی تے سفر نوں اپنے علم تے تجربے وچ وادھے لئی اہم منیا۔ اوہناں پنجاب آون توں پہلاں افغانستان، ایران، شام، عرب، ترکی تے سویت یونین دے کئی مسلمان مکاں دا سفر کیتا، مگروں اوہناں مشہور زمانہ کتاب کشف المحجوب لکھی۔ ایس کتاب وچ اوہناں جتھے سفر دیاں یادداشتاں درج کیتیاں، اوہتھے اوہناں دو جے عالماں، درویشاں تے صوفیاں دے حالات تے اوہناں توں لہسن والا علم وی سانجھا کیتا۔ اوہناں کشف المحجوب دے مڈھ وچ ای اپنا ناں درج کیتا اے۔ پنجاب دے صوفی دانشوراں وچوں مڈھے صوفی سید علی ہجویری بارے اپنے وچاراں دا اظہار کردیاں قاضی جاوید لکھدے نیں۔

”پنجاب کے صوفی دانش وروں میں سید علی ہجویری کا شمار صفِ اول میں ہوتا ہے۔ یہ وہ بزرگ ہستی ہیں جنہوں نے برصغیر میں مسلم تخلیقی فکر کی روایت کا

آغاز کیا۔ فکری خدمات کے حوالے سے انہیں دنیائے اسلام کے ممتاز صوفی
فلاسفہ میں شمار کیا جاسکتا ہے۔ وہ نامور صوفی دانشور امام ابو القاسم قشیری کے
ہمعصر تھے۔“ (8)

حضرت علی ہجویری دے صوفی ہوں دی وڈی دلیل ایہہ اے کہ اوہناں پہلے صوفی حسین بن حلاج نوں نہ صرف
صوفی نیا سگوں اوہناں تے لگے کجھ اعتراضاں دے جواب دتے۔ ایس حوالے نال قاضی جاوید انج دس پاؤندے نیں۔
”سید علی ہجویری بھی مہم پسند نوجوانوں کی طرح منصور حلاج کے مداح رہے
تھے۔ انہوں نے منصور کی شاعری کی شرح لکھی تھی۔ منہاج الدین میں اس کا
حال قلمبند کیا تھا اور خیال کیا جاسکتا ہے کہ سید نے اپنی جس تصنیف کتاب فنا و بقا
کا ذکر کیا ہے۔ وہ بھی منصور کے ہی افکار بارے میں ہوگی۔ منصور کی روحانی
شخصیت کے اثرات کشف الحجب میں دیکھے جاسکتے ہیں۔“ (9)

پنجاب دی صوفی تاریخ دے وقتے پھر ولیے تاں چٹے دن وانگ روشن جا پدا اے کہ سید علی ہجویری یعنی داتا
صاحب گروں اہل تصوف وچ جس ہستی نو یکلہ مقام حاصل کیتا، اوہ بابا فرید گنج شکر نیں۔ بابا فرید داتعلق پنجاب دے چشتیہ
مکتبہ فکر نال اے۔ اوہناں چشتیہ روایت نوں سنواریا۔ اوہناں اکو ویلے اپنے مرشد خواجہ قطب الدین بختیار کاکی تے اوہناں
دے مرشد خواجہ معین الدین چشتی کولوں فیض حاصل کیتا۔ مڈھلی تعلیم اپنی ماں قمر سم بی بی کولوں حاصل کیتی۔ اوہناں بابا فرید دی
شخصیت نوں نکھارن وچ اچیچا کردار ادا کیتا۔ ذہنی صلاحیتیاں نے بالینے وچ ای دو جیاں نالوں نو یکلہ کردتاسی، بعدوں ملتان
دے مدرسے وچ پڑھن چلے گئے، او تھے ای کتاب النافع پڑھدیاں اوہناں دی ملاقات خواجہ بختیار کاکی نال ہوئی۔ اوہناں
توں متاثر ہو کے اوہناں دے ہتھ تے بیعت کیتی۔ حضرت بابا فرید ہوراں اوس ویلے دے وڈے عالماں، بزرگاں تے
صوفیاں کولوں فیض حاصل کیتا۔ شاہی ٹبر نال تعلق رکھن دے باوجود ساری حیاتی فقر فاقے وچ گزاری۔ دین دی تبلیغ انج کیتی
کہ ہر شلوک وچ اپنے آپ نوں مخاطب کیتا جیہڑا اوہناں دی عاجزی دامنہ بولد اثبوت اے۔ اصل صوفی اوہ اے جیہڑا عاجز
تے نما نا ہووے۔ شریعت دے مسئلیاں دا پابند ہووے۔ بابا فرید دے کامل صوفی ہوں دے حق وچ دلیل دیندیاں سرفراز
حسین قاضی لکھدے نیں۔

”حضرت بابا صاحب نوں انکسار، عجز تے نیاز پیراں ولوں ملیا سی تے صوفیاں
لئی بڑا ای ضروری ہندا اے۔ تن من دھن نوں سواہ کر چھڈنا تے اپنے آپ نوں

مٹی وچ رلا لینا، ایسے دا ای ناں اے۔“ (10)

بابا فرید دیاں ذہنی صلاحیتاں تے اوہناں دے پکیرے ریاض نوں ویکھدیاں اک واری اوہناں دے مرشد دے مرشد خواجہ معین الدین چشتیؒ ہوراں فرمایا سی۔

”بابا بختیارؒ تم نے ایک ایسے عظیم شہباز کو قابو میں کر لیا ہے جو سدرۃ المنتہیٰ کے

سوا اور کہیں اپنا آشنا نہ بنائے گا۔ فرید ایک ایسا چراغ جو خانوادہ درویشاں

کو منور کرے گا۔“ (11)

بابا فرید توں مگروں شاہ حسینؒ وڈے صوفی بزرگ ہو گزرے نیں۔ اوہناں دے وڈے ہندوؤں مسلمان ہوئے سن۔ ایہہ سولہویں صدی دا زمانہ سی، جدوں شاہ حسینؒ دھرتی تے تشریف لیائے۔ اوس دور وچ پنجاب دی فضا بھگتی تحریک، فلسفہ وحدت، الوجود، بادشاہ جلال الدین اکبر دیاں دینی پالیسیاں تے چشتیہ رنگ و جہوں امن، انسانی بھائی چارے تے کھلے و چاراں نال پرسی۔ اوس دور وچ تعصب تے فرقہ واریت توں دوری اختیار کیتی جا رہی سی۔ اوس ویلے راسخ الاعتقاد دی توں مکرن والے موڈھی حضرت شاہ حسینؒ سن۔ شاہ حسینؒ ملا متی مکتبہ فکر نال تعلق رکھن والے پکے سچے صوفی سن جہناں دے مایاں اوہناں دی ذہنی طاقت ویکھدیاں چوکی تعلیم تے تربیت دا بندوبست کیتا۔ شاہ حسینؒ ہوراں بہلول دریائی دے ہتھ تے بیعت کیتی جیہڑے پکے صوفی تے سیاح سن جہناں لما چر اسلامی خانقا ہواں وچ سیر سیاحت وچ لنگھایا۔ اوہ آپ شاہ حسینؒ نوں ویکھ کے حیران رہ گئے۔ ایس حوالے نال جانکاری دیندیاں قاضی جاوید لکھدے نیں۔

”شیخ بہلول نے لاہور میں کسمن شاہ حسینؒ کو دیکھا تو مبہوت ہو گئے۔ انہوں

نے حسینؒ کو اپنے حلقے میں شامل کر لیا۔ خصوصی توجہ سے تربیت کرنے لگے۔

تاہم یہ دل لگی بھی جہاں گرد کے قدموں کی زنجیر نہ بن سکی۔ کچھ عرصے بعد کوچ

کرنے لگے تو حسینؒ کو سید علی ہجویریؒ کے دربار میں باقاعدہ حاضری کی تاکید

کی۔ وہ روانہ ہوئے تو حسینؒ نے شب و روز عبادتوں اور ریاضتوں کے لیے

وقف کر دیئے۔ بہت سی روایتوں اور حکایتوں میں ان کی طلب صادق اور جستجو

کے چرچے ملتے ہیں کہ یہ سلسلہ چھتیس برس تک جاری رہا۔“ (12)

سلسلہ قادریہ نال تعلق رکھن والے مشہور زمانہ پنجاب دے صوفی شاعر سلطان باہو جہناں دا شجرہ نسب حضرت دی

غیر فاطمی اولاد حضرت عباسؓ نال جاملدا اے۔ اوہ 1630 ہجری وچ شورکوٹ دے اک پنڈا عوان وچ جمے، اوہناں دا تعلق وی عوان خاندان نال سی۔ اوہناں دے پوتے ماں دوویں بڑے نیک سن۔ اوہناں دی تربیت دا چوکھا اثر اوہناں دی شخصیت توں ظاہر سی۔ اوہناں قادریہ سلسلے دے امی اک بزرگ شاہ حبیب اللہ قادری دے ہتھ تے بیعت کیتی پر اصل وچ اوہ نبی ﷺ نوں اپنا مرشد مندے سن تے سُننے وچ اوہناں دے ہتھ اتے بیعت کر چکے سن۔ اوہناں کوئی باقاعدہ تعلیم حاصل نہ کیتی فیروی اک سوچالی کتاباں لکھیاں تے تصوف دے موضوعاں دے اظہار لئی شاعری نوں ذریعہ بیان بنایا۔ عصمت اللہ شاہ ایس صوفی بزرگ بارے اپنے وچاراں نوں انج سانبھیاں کردے نیں:

”آپ نے اپنی شاعری میں مرشد سے محبت وحدت الوجود، دنیا سے بیزاری،

انسان دوستی ترک لذات، عاجزی، انکساری اور امن کا درس دیا۔“ (13)

اوہناں اپنے ابیات وچ ایس ونڈ تے فرقہ ورایت توں نفرت دا اظہار انج کیتا اے۔ ”ناں میں سنی ناناں میں شعیہ، میرا دوہاں توں دل سڑیا ہو۔“

بابا بلھے شاہ دا اصل ناناں عبداللہ سی۔ اوہناں دا سلسلہ وی قادریہ اے تے اوہ 1758ء وچ جمے۔ اوہناں دے مرشد دا ناناں شاہ عنایت قادری سی۔ بلھے شاہ سید گھرانے نال تعلق رکھدے سن جد کہ اوہناں دے مرشد اراکین برادری دے سن، ایس وجہوں اوہناں تے بڑے اعتراض ہوئے پر اوہناں ایہہ آکھ کے گل مکا دتی کہ اپنے مرشد وچ جو کرامتاں میں ویکھیاں نیں، اوہ تسمیں نہیں ویکھ سکدے۔ بابا بلھے شاہ وحدت الوجود صوفی سن۔ ذات پات، رنگ نسل، مذہب تے مسلک توں اتانہہ ہو کے انسانیت نال پیار دے پرچارک سن۔ اوہناں دی شاعری وچ ایہہ ای رنگ نوں لکلا اے۔ اوہناں ہمیش، امن، مذہبی ہم آہنگی، انسان دوستی، اعلیٰ ظرفی تے نفس کشی تے زور دتا۔ بلھے شاہ دی صوفیانہ حس تے چانن پاوندیاں ڈاکٹر لاجپتی رام کرشن لکھدیاں نیں۔

”سچ تاں ایہہ اے پئی اوہ دنیا دے وڈے صوفی شاعراں وچ اک ہے تے

اودھاکر وچا راجلال الدین رومی تے شاہ شمس تبریز دے سانبھویں ہے۔“ (14)

وارث شاہ پنجابی دے اُچے شاعر ہو گزرے نیں۔ ایہہ 1722ء نوں پنجاب وچ جمے۔ چشتی سلسلے نال تعلق رکھن والے بزرگ سن جیہڑے قصہ ہیر لکھن وجہوں پورے زمانے وچ مشہور نیں۔ وارث شاہ ہوراں نوں کچھ سوچھوان صوفی نہیں سمجھدے پر اوہناں بارے ثنا وچ چدھڑ لکھدے نیں۔

”آپ نے قصہ ”ہیر“ وچ پنجاب دی سانجھ تے سانجھے تصوف دی دس پائی
اے کہ دھید و مسلمان ہو کے وی بالنا تھ دے ٹلے جوگ لین جاندا تے کن پڑوا
کے جوگ لیندا اے۔“ (15)

تصوف دا ایہہ سلسلہ اگے ودھدا خواجہ غلام فرید تیکر اپڑدا اے۔ اوہ 1842ء وچ مٹھن کوٹ وچ جے۔ اوہناں دا
سلسلہ طریقت چشتیہ سی۔ اجیر شریف وچ اوہناں دی دستار بندی ہوئی تے مرشد اوہناں دے اپنے وڈے بھرا فخر جہان سن۔
اوہ گدی نشین وی سن۔ اوہناں دی وفات مگروں خواجہ غلام فرید ہوراں گدی دیاں ذمہ داریاں سانبھیاں۔ خواجہ غلام فرید فلسفہ
وحدت الوجود دے قائل سن تے حسین بن حلاج دے مداح سن۔ بلھے شاہ وانگ سرمست وی سن۔

پنجاب وچ تصوف دی ریت ڈھیر پرانی اے، ایس علاقے نوں ایہتھوں دی زبان نالے ادب نوں ایہہ مان
حاصل رہیا اے، ایہتھے ہمیشہ سادھواں سنتاں، پیراں فقیراں، ولیاں تے صوفیاں جنم لیا۔ ایس لئی ایہہ دھرتی بڑی بھاگاں والی
اے جیہڑی صوفیاں نوں جنم دیندی آرہی اے تے تاقیامت دیندی رہوے گی۔ ڈاکٹر ظہیر احمد صدیقی ابو سعید ہوراں دے
حوالے نال لکھدے نیں:

صوفی چکی کی طرح ہوتا ہے جس طرح چکی سخت لے کر نرم دیتی ہے، اسی طرح
صوفی بھی دنیا والوں کی سختیاں سہتا ہے لیکن وہ خود دنیا والوں کے ساتھ نہایت
نرمی اور شفقت سے پیش آتا ہے۔ جس طرح چکی اپنے گرد چکر لگاتی رہتی
ہے۔ صوفی بھی اپنے گرد چکر لگاتا رہتا ہے یعنی ہر وقت اپنی ذات کا احتساب
کرتا رہتا ہے تاکہ ہر نامناسب بات کو خود سے دور کر دے،، (16)

صوفی سورج وانگ شفقت کرن والا دریا تے بھوئیں وانگ کھلے دل والا ہوندا اے۔ صوفیاں دے دل جیوندے
تے نفس مرے ہوندے نیں۔ اوہ صبر، شکر، ذکر، اطاعت، نفس کشی، توحید، توکل، تحمل، خدمت، قربانی تے قناعت ورگیاں
خوبیاں نال سجے ہوندے نیں۔

حوالے

1- ثنا وچ دھڑ، پنجاب وچ تصوف، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت 2002ء، ص 87

2- سعید بھٹا، سانجھ وچار، لاہور: اے ایچ پبلشرز۔ 1997ء، ص 380، 381

- 3 اقبال صلاح الدین، لعلال دی پنڈ، لاہور: عزیز پبلشرز، 1993ء، ص 233
- 4 علی بن عثمان الہجویری، غلام معین دین نعیمی اشرفی (مترجم)، کشف المحجوب، لاہور: گوہر پبلشرز، س ن، ص 92
- 5 یوسف سلیم چشتی، تاریخ تصوف، لاہور: دارالکتب، س ن، ص 5
- 6 مجاہد بٹ، سحرے پھل، لاہور: ادارہ پنجابی لکھاریاں جیاموسی، 2009ء، ص 35
- 7 شہزادہ محمد ذیشان، مولانا شاہ دے حضور، لاہور: بزم مولانا شاہ، 1993ء، ص 105
- 8 قاضی جاوید، پنجاب کے صوفی دانشور، لاہور: جکشن ہاؤس، 2010ء، ص 9
- 9 کشف المحجوب، ص 27
- 10 سرفراز حسین قاضی، تصوف تے پنجابی دے صوفی شاعر، لاہور: عزیز پبلشرز، 2003ء، ص 130
- 11 جاوید، قاضی، پنجاب کے صوفی دانشور، ص 45
- 12 اوہی، ص 132
- 13 عصمت اللہ شاہ، پریم نگر، ص 79
- 14 لاجونتی رام کرشن، پنجابی دے صوفی شاعر، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2003ء، ص 123
- 15 ثناوردھڑ، پنجاب وچ تصوف، ص 131
- 16 ظہیر احمد صدیقی، تصوف اور تصورات صوفیہ، لاہور: الوقار پبلیکیشنز، 2016ء، ص 28

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan...-June 2020, PP

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2020ء، مسلسل شماره 9

☆ ڈاکٹرنوزیہ حنیف

پنجابی کلاسیکی شاعری وچ مزاحمت

Abstract

Every nation has its own specific temperament which shows its collective behaviour. Political resistance in Punjabi classical poetry expresses the existence and wisdom of the inhabitants of Punjab who stood up against the oppression, tyranny and exploitation. Our classical Poets have lifted the veil from the faces of greedy persons so that mass can become aware of facts and realities. However Punjabi classical poets have also described the resistance against injustice of classification in society which can cause to weak the strong political system. Political resistance in Punjabi classical poetry reveals the strength of our nation to face circumstance in order to protect and defend their existence, self-respect and identity.

سیاسی مزاحمت اجیبے عمل جیہڑے حکمران طبقے دی آمریت، جبر، ظلم تے استحصال دے خلاف احتجاجی روئے دے طور تے اُبھرے۔ رائے دی آزادی قوماں دے سیاسی نظام وچ اہمیت رکھدی اے کیوں جے ایہہ جمہوریت دی اصل بنیاد اے۔ لوکائی کولوں جے حق کھولیا جاوے تاں ملک وچ سیاسی جبر پھٹد اے جیہڑا کسے قوم نوں تباہی دے کنڈھے اپڑا دیندا اے۔ جیوندے جاگدے سماج وچوں باشعور طبقہ سیاسی جبر دے خلاف مزاحم ہوندا اے۔ دُنیا دی تاریخ دا مطالعہ کیتا جاوے تاں ظاہر ہوندا اے پئی کساناں تے کامیاں دی پہلی سیاسی مزاحمت (بغاوت دی صورت وچ جس دی دستاویزی شہادت موجود اے) ۱۸ قبل مسیح وچ دُنیا دی سب توں پرانی تہذیب مصر وچ ہوئی۔ چار ہزار ورھے قبل مسیح مصر وچ ریاستاں دا قیام عمل وچ آیا۔ ریاست اجیبی قوت سی جیہدے راہیں غلام داراں نے استحصال زدہ کساناں تے غلاماں اُتے غلبہ برقرار رکھیا۔ جیہڑے غلام داراں دیاں جائیداداں لئی خطرہ سن، فرعون دے حکم نوں نہیں من دے سن، اوہناں دے خلاف مقدمے چلاؤن باغیاں نوں کچلن تے مارن تے اوہناں دے رشتے داراں نوں تباہ کرن دا حکم دتا گیا۔ غلاماں تے استحصال زدہ طبقے نے فرعون دے سخت احکامات اُتے وی ڈرن دی تھاں سیاسی مزاحمت کیتی۔ مصر دے غلاماں دی پہلی بغاوت دی دستاویزی نوں میاں محمد جہانگیر ایڈووکیٹ اپنی لکھت ”تاریخ عالم“ وچ شامل کر دیاں لکھدے نیں:

”لوگوں نے شاہی اقتدار کے خلاف بغاوت کی جسے خدا نے قائم کیا تھا‘
 دارالحکومت پر صرف ایک گھنٹے میں قبضہ کر لیا گیا اور غریبوں نے بادشاہ کو گرفتار
 کر لیا۔ حکمرانوں نے بھاگ نکلنے کو عافیت سمجھا۔ سرکاری افسران ہلاک کر دیئے
 گئے اور وہ فہرست جس کے مطابق ٹیکس اکٹھا کیا جاتا تھا، ضائع کر دی گئی۔
 غریب لوگ بڑے بڑے محلات میں داخل ہو گئے وہ لوگ جنہوں نے شاندار
 کپڑے پہن رکھے تھے، انہیں لاٹھیوں سے مارا گیا۔ جو مالک تھے وہ جائیداد
 کھو بیٹھے اور وہ لوگ جن کے پاس بیلوں کی جوڑی بھی نہیں تھی، وہ ریوڑوں کے
 مالک بن گئے۔ وہ جن کے پاس اناج تھا، انہوں نے خود بخود دے دیدیا۔
 غلام غلاموں کے مالک بن گئے۔“ (1)

ہر قوم دا خاص نفسیاتی مزاج اے جیہڑا عملی حیاتی وچ اوہناں دے مجموعی کردار نوں ظاہر کردا اے۔ کسے قوم دے مزاج وچ جنا مزاحمتی عنصر ہووے گا، اوس دی اُساری اونی پکیری ہووے گی۔ ایہ اک مسلمہ حقیقت اے کہ دُنیا وچ جتھے

کدھرے استحصالی روڈیہ اختیار کیا گیا، لوکاں نے اس دے خلاف مزاحمت نوں جاری رکھیا۔ ڈاکٹر ریاض شیخ لکھدے نیں:

”تاریخ بتاتی ہے کہ جہاں ایک طرف انسانی معاشرے میں استحصالی عمل کو دوام بخشنے کے لئے استحصالی گروہوں نے اپنی بھرپور کوششیں کیں، اس طرح اس کے متاثرین نے اپنے تئیں اس کو لکارنے اور اس کے خاتمے کے لئے اپنی کاوشیں جاری رکھیں۔“ (2)

پنجاب دی تہذیب مصر و انگ ڈیہر پرانی تے اہمیت دی حامل اے۔ پنجاب دُنیا دا اوہ خطہ اے جیہڑا اہم شاہراہ تے واقع ہون دے نال نال زرخیز وی سی۔ ایس پاروں کئی دھاڑوی استھے آئے تے پنجاب دے زرخیز علاقے وچ لٹ مار چائی۔ یونانیاں، افغانیاں، ایرانیوں تے مغلاں نے ایس خطے اُتے اپنیاں حکومتاں قائم کرن لئی کوششاں کیتیاں تے پنجابیاں نے اپنا حق ورتدے ہمیش اوہناں دے غلط روڈیے دے خلاف سیاسی مزاحمت کیتی۔ ڈاکٹر انجم رحمانی لکھدے نیں:

”راجہ پورس جیسا سورما سکندر اعظم کے ساتھ جس جی داری سے لڑا، وہ تاریخ میں پنجابی جنگ جو یا نہ صفت کی روشن مثال ہے۔ پنجابیوں کی ایسی ہی صفات کی وجہ سے یونانیوں کی فتوحات کا سلسلہ رک گیا اور سکندر اعظم کو مجبوراً ہندوستان کی مہم کو نامکمل چھوڑ کر لوٹنا پڑا۔ یونانی مورخ اریان (Arrian) نے پنجاب کے اہل سیف کی جرات، بہادری اور جنگجو یا نہ صفت کا کھلے دل سے اعتراف کیا ہے۔“ (3)

پنجاب نوں سونے دی چڑی ناں نال منسوب کیتا جاندا رہیا جس پاروں ہر حملہ آور ایس دھرتی تے حکمرانی لئی حملے کردار ہیا۔ دنیا تے کوئی اجیبی دھرتی نہیں جتھے پنجاب جنے حملے ہوئے ہون۔ ایہہ دنیا دا واحد خطہ اے جتھے دھاڑویاں قابض ہون لئی ایس دھرتی نوں لتاڑ دے رہے۔ نادر شاہ، احمد شاہ، سکندر اعظم، یونانیاں، افغانیاں بے شمار حملے کیتے۔ ہر حملہ آور نے پنجاب دی معصوم لوکاں نوں بڑا مدھولیا۔ ایہناں تے بے شمار ظلم و ستم ڈھاتے۔ غریب لسی مظلوم لوکاں کی پس دی رہی پر حملہ آوراں نے بس نہ کیتی۔ محمد حنیف رامے پنجابیاں دی شجاعت تے بھرپور سیاسی مزاحمت بارے لکھدے نیں:

”بے شک مہا بھارت سے لے کر پانی پت کی لڑائیوں تک پنجاب مسلسل اور متواتر میدان کارزار بنا رہا ہے۔“ (4)

پنجابیاں دھرتی تے اپنی ہوند نوں برقرار رکھن لئی جابر تے دھاڑوی حکمراناں نال جنگ تے سیاسی حق نوں ورتن بارے تھاؤق پنجابی ادب وچ رقم کیتے گئے۔ پنجابی زبان وچ رچے گئے ادب دی نینہ سچ اُتے اُساری گئی۔ سچ دا پہلا سوال ہی ایہ اے۔ میں کون آں تے میری ہوند دا مقصد کیہ اے؟ میں تے اپنی ہوند دی جنگ سچے بندے اندر حق دا دیوا بالدی اے جیہڑا سو جھواناں تے شاعراں دی قلم دی زینت بن کے عام لوکائی اندر شعور جگاؤندا اے۔ ایہ شعور سماجی، مذہبی، معاشی تے خاص طور تے سیاسی پدھر اُتے انصاف تے عدل دی گل کردا اے۔ ایہو شعور کسے وی ادب نوں مقصدی بناؤندا اے۔ شہزاد منظر لکھدے نیں:

”احتجاجی ادب کا مقصد کسی خاص بات، ریاستی مظالم، مذہبی تنگ نظری و تشدد اور

سیاسی جبر یا سماجی اور معاشی نا انصافی کے خلاف احتجاج کرنا ہے۔“ (5)

پنجابی ادب وچ کلاسیکی شاعری ڈھیر اہمیت دی حامل اے۔ پنجابی کلاسیکی شاعراں نے جتھے پیار، محبت تے بھائی چارے دی گل کیتی، او تھے اوہناں اپنے حق لئی ہر اندر لی تے باہر لی سازش تے منافقت دے خلاف آواز چلکی۔ پنجاب وچ آؤن والے دھاڑویاں نے اقتدار دی ہوس پاروں مذہب دی اصل روح نوں مسخ کر کے عام لوکائی نوں زے شرعی فریضے پورے کرن اُتے لا دتا۔ اوہناں عام لوکائی نوں مونہہ کھولن دی کھل نہ دتی۔ دھن دولت تے اقتدار سمیٹن تے لگ گئے۔ ایہہ سیاسی طبقہ سامنے آیا جہناں عام لوکائی اُتے ظلم، جبر تے استحصال دی اخیر کردتی۔ ایہہ اوہ ویلا سی، جدوں پنجابی صوفی شاعراں نے اپنی شاعری راہیں عام لوکائی نوں اندروں مضبوط کرن تے اوہناں نوں اپنی ہوند نال جین دا ڈھنگ دسیا۔ پنجابی ادب دی صوفی ریت ول جھات پائیاں سامنے آؤندا اے پی پنجابی صوفی شاعراں دی نظر تے قلم دے فیض نے سوچ و چار دے عمل نوں صرف اک بندے دی ذات تیک محدود نہیں کیتا سگوں ظلم تے جبر دے خلاف آواز نے کل وسیب نوں اپنے کلاوے وچ سمیٹ کے سیاسی نظام دی اصلاح دی کوشش کیتی۔ پروفیسر سمیع اللہ قریشی لکھدے نیں:

”سیاسی جبر دے سسے جدوں انسان حکمراناں دیاں محبتاں توں محروم ہو

جاندے نیں تے اوس گھڑی صوفی بزرگ اوہناں دے اندر دے پاڑے میلن

دے کم آؤندے نیں۔ ایران، عرب، عراق، مصر تے برصغیر ہر تھاہرے ایہا

کچھ ہوندا رہیا۔ پنجاب وچ بابے فرید توں لے کے خواجہ فرید تک اٹھاں

صدیاں وچ شاہ حسین، شاہ مراد، سلطان باہو، یلھے شاہ، علی حیدر، ہاشم شاہ، میاں

محمد بخش، مولوی غلام رسول، خواجہ فرید تے لاگوں علاقیاں وچ سچل سرمست،
شاہ طیف تے ہور تھیریاں نے ایسے روایت نوں نبھایا پراک دو جے وکھرے
ڈھب تے سلیقے نال۔“ (6)

ایس حقیقت توں انکار نہیں پئی پنجابی صوفی شاعراں دا تصوف تے روحانیت نال تعلق صرف عبادتاں تے ریاضتاں
تیک محدود نہیں سی، نہ ای دُنیا نوں چھڈ کے رہن دی کوئی تحریک سی۔ اوہناں وسیب دے سچ نوں بیان کرن لئی وسیب نالوں
اپنا سا نگانہ نہیں توڑیا سگوں اوہناں دا سا نگانا ڈھیر مضبوط سی۔ پنجابی صوفی شاعراں نے پنجاب دی عام لوکائی اُتے ہون والے
سیاسی جبر تے استحصال نوں خیر دیاں قدریں راہیں توڑن دا جتن کیتا۔ صوفی تحریک اوہ پہلی تحریک سی جیہڑی دھن پرستی،
جاگیرداری دے ظلم تے دھرو، اداریاں دی لُٹ کھسٹ والے روئے دے خلاف ہمیش اخلاقی نابری دے طور تے اُبھری چہنے
سیاسی شعور دے عمل نوں مضبوط کیتا۔ پنجابی صوفی شاعراں نے وسیب دی شکل نوں درست نیا جیہدی بنیاد زور آوراں
جاگیرداراں، حکمراناں دیاں محل ماڑیاں تے کوٹھیاں نوں ڈھیر کر کے عام لوکائی دے حقاں اُتے رکھی گئی۔ بابا فریدؒ ماوندے
نیں:

فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں اُساریندے بھی گئے
گُوڑا سَودا کر گئے، گوریں آءِ پئے (7)

بابا فریدؒ ہوراں دا ایہ شلوک کوٹھے، منڈپ ماڑیاں اُسارن والیاں دی راہ وچ روک تے اٹکا پاؤندا اے
جہناں ماڑے لے لوکاں دا حق ماریا۔ کوٹھے، منڈپ، ماڑیاں جیہڑیاں طبقاتی وند نوں اُسار دیاں نیں۔ جیون دی راہ نوں
کنڈیالی تھوہر نال بھر دیندیاں نیں۔ اوہ راہ جیہڑی صاف ستھری سوچ نوں جبر تے استحصال دے روئے ول موڑ دیندی
اے۔ بابا فرید نے وسیب دی طبقاتی وند نوں جیہڑی حکمرانی کرن والیاں نوں متکبر بناؤندی، توں منع کیتا۔ بندہ سمجھدا اے پئی
اوہ دولت تے حکمرانی دی بنیاد اُتے ساریاں نوں نند سکدا اے پرا خیر اوس دے مٹی دے بُت نے مٹی اندر ای ملنا ہوندا اے
جتھے ساریاں شیواں نے بندے دامت نہیں بنا۔ بابا فریدؒ دا تعلق سلاطین دور نال اے جیہدے وچ قطب الدین ایبک،
شمس الدین التمش، رضیہ سلطانہ، ناصر الدین محمود تے غیاث الدین بلبن جیسے حوصلے والے بادشاہ دسدے نیں پرا من تے امان
دی صورت حال نظر نہیں آؤندی۔ ایہ دور بے یقینی دا دور سی کیوں جے ہندوواں دی تعداد بہتی ہون کارن مسلماناں نوں غیر ملکی
لٹیرا سمجھیا جاندا اسی۔ منگولاں نے ہر پاسے اُت چکی سی۔ چنگیز خان نے بلخ، بخارا تے سمرقند جیسے اسلامی تہذیب دے مرکز اں

نوں تباہ برباد کر دتاسی۔ بابا فریدؒ ہوراں نے اپنی حیاتی دے مُڈھلے دور توں لے کے اخیرِ ویلے تیک پورے ہندوستان وچ اندرونی تے بیرونی سازشاں ویکھیاں۔ اوہ دور سی جدوں اڈواڈ حکمراناں نے اقتدار حاصل کرن لئی جنگاں کیتیاں تے عام لوکائی نوں تباہ و برباد کیتا۔ پروفیسر سرفراز حسین قاضی لکھدے نیں:

”بابا صاحبؒ دے ویلے ہندوستان عجیب و غریب قسم دے دور وچوں گذر رہیاسی۔ غزنی خاندان اپنیاں اخیر لیاں دماں تے سی تے بابے ہوراں اوس نوں تختوں ڈگدیاں ویکھیا۔ غوریاں دے حملے، راجپوتاں دی شکست آپ ہوراں دے سامنے عمل وچ آئی۔ شمالی ہندوستان وچ ترکی حکمراناں نوں روندیاں ہویاں آپ نے ویکھیا۔ مغلاں نوں ہندوستان دیاں سرحدوں کھڑکاندیاں سنیا، وسط ایشیا وچوں پناہ گیراں دے قافلے آپ دی حیاتی وچ ہندوستان آؤندے رہے۔ شہاب الدین غوری دا قتل اوس ویلے ہو یا جس ویلے آپ جوانی دے عالم وچ سن، بڈھیاں ہوئیاں بلبن نے تخت حاصل کیتا۔ یعنی اوہناں دی ساری زندگی مُڈھوں لے کے اخیر تک ہندوستان وچ عجیب قسم دی افراتفری تے بے چینی نوں ویکھ دیاں لکھی۔“ (8)

دو جے پاسے بابا فریدؒ دے سے دے پنجاب دی گل کرے تاں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر لکھدے نیں:

”ایسے سمیں غیاث الدین نے اپنے بھرا شہاب الدین نوں غزنی دا گورنر مقرر کیتا۔ ۱۲۱۷ء وچ شہاب الدین نے ملتان تے لاہور تے قبضہ کر لیا۔ خسرو ملک نے سمجھوتے لئی اپنے اک پُتر نوں سلطان غازی دے دربار وچ بھیج دتا پر محمود غزنوی دی حکومت دے آخری دن آگے سن۔ شہاب الدین نیں ۱۱۸۵ء وچ سیالکوٹ تے قبضہ کر لیا تے ورہے دے اندر اندر رامی غزنویاں نوں پنجابوں باہر کڈھ دتا تے خسرو ملک نوں قید کر کے قتل کر دتا گیا۔ پنجاب دے ایس انقلاب نال پنجاب دی شہری زندگی وچ وی بڑا انقلاب آیا۔“ (9)

پنجاب اُتے بار بار حملیاں، افراتفری تے لُٹ مار نے عام لوکائی اندر جیہڑی بے سکونی تے ڈر پیدا کیتا، اوس نوں بابا فریدؒ ہوراں اپنی شاعری راہیں مُکان دا جتن کیتا۔ منگولاں دے حملیاں دے نتیجے وچ کئی علمی ادارے تباہ ہون پاروں کوئی

اجیہی تنظیم نہیں سی جیہڑی سماج دی نویں سریوں اُساری کردی۔ صوفیادے مرکز ہمیش لئی علمی اداریاں دی شکل اختیار کر گئے۔ بابا فریدؒ ہور ان نہ صرف عام لوکائی دی اخلاقی اصلاح کیتی سگوں حکمران طبقے دے غلط رویے دے خلاف اپنی شاعری راہیں مزاحمت کیتی۔ بابا فرید نے پگ نوں سراں اُتے سجا کے حکمرانی کرن والے طبقے نوں آکھیا کہ غریب، لیسے، ماڑے لوکاں نال مل کے اوہناں دے حق اوہناں نوں اپڑان نال جے شان گھٹ جاوے گی تاں بندے دی روح غافل اے جیہڑی نہیں جاندی پئی ایس آپ وی مٹی ہو جانا اے۔ دُنیا دی وڈیائی، جھوٹی شان تے چودھراہٹ ہر شے نے مُک جانا اے۔ ایس لئی لوبھ، موہ، لالچ، ہنکار سبھ شیواں چھڈ کے عام لوکائی نوں اوس دی کھل مانن تے آزادی ءراے داحق دے تاں جے اخیر سنور جائے۔ دُنیا دامال، دولت جیہڑا بندہ غریباں دیاں ہاواں اُتے اُساردا اے نہ اوس بندے دے کم آؤنا اے تے نہ اوس اولاد نے جس لئی بندہ جوڑدا اے۔ دُنیا اک سراں اے جتھے ہر اک نے اپنی حیاتی لنگھا کے ٹر جانا اے پر ایس جہان دے سر جہار نے بندے نوں اپنی رائے دی آزادی وی دتی۔ اوس فطرت دی ہر شے وچ بندے دی سانجھ رکھی جس نوں تکبر کرن والے تے جھوٹی شان بناؤن والیاں نے اپنے قبضے وچ کر کے عام لوکائی نوں پینا آکھیا۔

پنجابی کلاسیکی شاعری وچ بابا نانک ہوراں داناں قابل ذکر اے جہناں نہ صرف بابا فریدؒ ہوراں دے کلام نوں محفوظ کیتا سگوں اوہناں اپنی شاعری راہیں عام لوکائی نوں اخلاقی، سماجی تے سیاسی شعور دتا۔ بابا گرو نانک نے مڈھلی حیاتی دے تن عشرے تلوٹڈی تے سلطان پور وچ گزارے۔ اوس ویلے دہلی دے تخت اُتے بہلول لودھی تے سکندر لودھی حکمرانی کر رہے سن۔ جدوں بابا نانک اپنے سفرتوں پر تے تاں سولہویں صدی دے دو جے عشرے دے آخری سے ابراہیم لودھی حکمران سی۔ پانی پت دے میدان وچ ابراہیم لودھی نوں شکست ہون پاروں پنجاب مغلاں دے زیر اقتدار آگیا۔ ابراہیم لودھی تے مغلاں دے مڈھلے دور دیاں لڑائیاں تے سیاسی غیر یقینی دی صورت حال نے عام لوکائی نوں وی متاثر کیتا۔ بابا گرو نانک نے ایہناں سارے حالات دا گواہ نال مشاہدہ کیتا۔ اوہناں دی شاعری وچ اقتدار دی ہوس لئی عام لوکائی نوں تباہ کرن والے حکمراناں دے خلاف رد عمل بھر پور انداز وچ ملدا اے۔ بابا نانک آکھدے نیں پئی لالچ تے گناہ بادشاہ تے حاکم بن گئے نیں۔ غلط کاریاں مقامی گورنر بن گئیاں نیں۔ فرماندے نیں:

راہے شینہہ مُقَدَم گتے
جاءِ جگائُن بیٹھے سَتے
چاکر نہودا پائُن گھاؤ

رَت پَت کتھو چٹی جاؤ (10)

بابا نانک ہوراں نے عام لوکاں نال بغیر کسے قصور دے ہون والے ظلم ستم نوں اپنے کلام وچ بیان کیتا۔ اوہناں راجیاں نوں شیر آکھیا جیہڑے عام لوکاں نوں چیر پھاڑ دیندے نیں۔ اوہناں حکام نوں گتے آکھیا جیہڑے بغیر کسے وجہ لوکاں نوں وڈھدے نیں۔ حکام لوکاں نوں زخمی کردے، خون تے گوشت کتیاں دے کھان لئی چھڈ دیندے نیں۔ ایسے طرحاں جدوں مغل بادشاہ بابر نے ہندوستان اُتے تیسرا حملہ کیتا تاں اوہ سیالکوٹ فتح کرن مگروں سید پورا تے حملہ آور ہویا۔ سید پور وچ بابر دے سپاہیاں نے لوکاں اُتے ظلم دی انتہا کردتی۔ ایسے بابا نانک ہوراں بابر دے ظلم دے خلاف آواز چلکی تے لوکاں اُتے ہون والے ظلم دا ذمے دار لودھی حکمران نوں ٹھہرایا۔ اوہناں نے سخت لفظاں وچ اپنی نابری نوں ظاہر کیتا۔ آکھدے نیں:

آسا محلا۔ 1

خراسان خصمانا کیا ہندوستان ڈرایا
 آپے دوس ن دے ئی کرتا جم کر مغل چڑھایا
 ایتی مار پئی کرلانے تیں کی درد ن آئیآ
 کرنا توں سبھنا کا سوئی
 جے سلکتا سکتے کو مارے تا من روس ن ہوئی
 سلکتا سپہ مارے پئے وگے نھمے سا پُرسائی
 رتن وگاڑ وگوئے کتئیں مویا سار نہ کائی
 آپے جوڑ وچھوڑے آپے ویکھ تیری وڈیائی
 جے کو ناؤ دھراء وڈا ساد کرے من بھانے
 نھمے ندری کیرا آوے جیتے چگے دانے
 مر مر جیوے تا کچھ پائے نانک نام وکھانے (11)

مغل بادشاہ بابر نے خراسان نوں تاں بچایا لیا پر اوس ہندوستان وچ ڈرتے خوف دی کیفیت پیدا کردتی۔ مغل فوجیاں نے جدوں ہندوستان اُتے حملہ کیتا تاں اوہناں لوکاں نوں بے دردی نال ماریا۔ لوکاں دی مدد لئی پکارا تے کسے

اوہناں دی نہ سنی۔ اوس ویلے بابا نانک ہوراں لوکاں دے درد تے تکلیف نوں نہ صرف بیان کیتا سگوں مُغل بادشاہ بابر دی زیادتی تے لودھی حکمراناں دے لوکاں نوں مُغلاں کولوں نہ بچان اُتے سیاسی مزاحمت کیتی۔ پنجابی زبان دے تیجے وڈے شاعر شاہ حسینؒ نے مغلیہ حکومت دے ڈھلے سے اکھ کھولی۔ ایہ اکھاڑ پچھاڑ دادورسی۔ شاہ حسینؒ نے مُغل بادشاہ اکبر دیاں غلط پالیسیاں تے اصولاں دے خلاف مزاحمت کیتی۔ مُغل بادشاہ اکبر نے جدوں دُلا بھٹی نوں سولی اُتے چڑھایا تاں شاہ حسینؒ ہوراں غلط سیاسی نظام دے خلاف اپنی نابری نوں کافی راہیں ظاہر کیتا۔ ایس حوالے نال اسد سلیم شیخ اپنی لکھت ”دے دی بار“ وچ لکھدے نیں:

”ادھر دلا بھٹی کو سولی لٹکایا گیا ادھر لاہور کے مشہور صوفی شاہ حسین نے جھوم جھوم کر رقص کا آغاز کیا اور ایسے اشعار پڑھے جو تا قیامت اصناف سخن میں سنگ میل کا مقام رکھتے ہیں۔

دے دے لعل لباب دے لارے

سولی پر چڑھ لے ہلارے

آن ملیسی دلبر یارا

یا دلبر یا سر کر پیارا (12)

کدھرے شاہ حسینؒ دولت دے بوجاری تے حکمرانی دے ناں اُتے عام لوکاں نوں مدھولن تے دبان والے طبقے نوں بھلکدے رہے جیہڑے عام لوکاں اُتے حکمرانی کر کے اوہناں کولوں کھوہ کھس کے دولت دے ڈھیر لاندے رہندے۔ اوہ دولت اکٹھا کرن دی ہوس پوری کرن لئی اپنے لکھ کر وچ اک ہور روپیہ ودھان لئی لوکاں اُتے ظلم کردے نیں۔ شاہ حسینؒ اوہناں نوں ٹھا کدے نیں پئی حکمرانی دے نیشے وچ چور ہو کے دُنیاوی عزت لئی غریباں نوں دُکھ دین والیاں نالوں فقیراں دی بھوری تے سنگت چنگی اے جیہڑی غریباں دا آدر کردی تے اوہناں نوں نال بٹھا کے رزق دی اکوجیہی ونڈ اُتے زور دیندی اے۔ ایس سیاسی شعور راہیں شاہ حسینؒ اک ایچھے نظام دے چاہیوان نیں جتھے ہر اک نوں اوس داحق مل سکے، مندر جتھے پنڈت اپنے اقتدار نوں چکان لئی لوکاں نوں غلط رسماں اُتے لائی رکھدے نیں تے دولت جس نوں اکٹھا کرن لئی بندے دو جیاں اُتے ظلم کردے نیں۔ ہر شے نے مُک جانا اے۔ ماضی اندر غلط طریقیاں نال اقتدار حاصل کرن لئی کوششاں کیتاں جان دیاں رہیاں۔ مذہب دی اصل روح نوں مسخ کر کے عام لوکاں نوں دبا گیا۔ کدھر گئے مُلاں، قاضی تے کٹک ہزار جہناں نے دُنیا اُتے حکمرانی کیتی۔ دُنیا فنا دا مقام اے ہر دم رب نوں یاد کرنا جو سچ ہے تے سچ نظام ہے، عارضی دُنیا دا سب بیوپار

جھوٹا اے۔

سلطان العارفين حضرت سلطان باہو دے کلام وچ دُنیاوی عیش عشرت تے اقتدار دی ہوس لئی لڑن والے حکمراناں دے خلاف سیاسی مزاحمت دسدی اے۔ اکثر سو جھوٹا اے دا آکھنا اے کہ صوفی شاعراں نے سیاسی مزاحمت نہیں کیتی۔ کیویں ہوسکد اے کہ صوفی شاعر اپنے سے دے لوکاں دے اخلاق سنوارن لئی شاعری کیتی ہوئے پر اوہناں حکمراناں دے غلط رویاں دے خلاف مزاحمت نہ کیتی ہووے۔ حضرت سلطان باہو نے اپنے سے وچ پہلے مغل بادشاہ شاجہاں تے فیراوس دے پُتراں دے اقتدار لئی قتل و غارت گری تے لٹ کھسوٹ داروئیہ دیکھیا۔ اوہناں دی شاعری وچ حکمرانی کرن تے عام لوکاں اُتے ظلم کرن دے غلط رویے دے خلاف سیاسی مزاحمت دسدی اے۔

ادھی لعنت دُنیا تائیں ساری دُنیا داراں ہُو
 جہیں راہ صاحب خرچ نہ کیتی لین غضب دیاں ماراں ہُو
 پیوواں کولوں پُتر کہاوے بھٹھ دُنیا مکاراں ہُو
 ترک جہیں کیتی دُنیا باہو لیسن باغ بہاراں ہُو (13)

سلطان باہو ساری لعنت دُنیا داراں اُتے کردے نیں۔ اوہ دُنیا دار جیہڑے دولت نوں اک تھان اکٹھا کر کے حکمرانی کرنا چاہندے نیں۔ اوہ دُنیا دار جیہڑے دولت لئی سکے بھراواں دا خون کرن توں وی باز نہیں آؤندے۔ ایس خون خرابے وچ عام لوکاں نوں وی قتل تے غارت گری دی بھیٹ چڑھا دیندے نیں۔ سلطان باہو اوہناں دے خلاف مزاحمت کردے نیں۔ درحقیقت سلطان باہو جیسے سیاسی نظام دی گل کردے نیں جیہڑا رب دی رضا حاصل کر کے عام لوکاں نوں اوہناں دا حق دیوے۔ اوہناں دیاں زندگیاں وچ سوکھ پیدا کرے۔ پیوواں کولوں پُتر کہاوے بھٹھ دُنیا مکاراں ہُو، اندر شاجہاں دے اپنے بھراواں نوں قتل کر کے 1620ء نوں اقتدار تے قبضہ کرن تے فیراوس دے اپنے پُتراں (داراشکوہ، شجاع، مراد اورنگ زیب) دے وچکاراں اقتدار لئی جنگ تے قتل و غارت گری ول اشارہ ملدا اے۔ سلطان باہو نے رعیت اُتے سردار بنے ہوئے لوکاں دی نانصافی بارے وی گل بات کیتی۔ سچ دی گل بھاویں براہ راست سامنے آوے یا نہ آوے پر سماج اندر دھکدے دھوں تے سیاسی شعور ول اشارہ ضرور ملدا اے۔ حکمرانی کرن والے ہمیش اقتدار برقرار رکھن لئی عام لوکاں نوں لٹ دے رہندے نیں۔ شو ماں وانگ مال جوڑن لگے رہندے نیں۔ بہر حال اورنگ زیب عالمگیر دی موت مگروں مغللاں دے آپسی لڑائی جھگڑے تے سکھاں دے مختلف جتھیاں دے ات چکن پاروں نادر شاہ تے احمد شاہ

ابدالی شمال مغرب ولوں دہلی دے اقتدار رکھن والے طبقیوں دے بُلاوے اُتے آئے تے اوہناں دہلی وچ خون دیاں نہراں وگا دتیاں۔ سکندر اعظم توں لے کے شاہ زمان تیک صرف پنجاب اجیہی فصیل سی جس ہندوستان اُتے مکمل قبضہ کرن والیاں دے خواہاں وچ مزاحمت پائی۔ کلاسیکی شاعراں وچوں بابا بکھے شاہ دی آواز سب توں نویکلی سی۔ اوہناں ظلم، مکر تے فریب، طبقاتی اُچ نیچ تے سیاسی بدحالی دے خلاف بھرویں شاعری کیتی۔ بکھے شاہ ہوراں اپنے دور دے حکومتی جبر دے خلاف مزاحمت کیتی، اوہناں سچ دی راہ نوں اپنایا۔ ایس راہ اُتے اوہناں ماراں لگھاں سہیاں۔ اوہناں اُتے فتوے لائے گئے پر بکھے شاہ حق دی راہ لئی ڈٹ کے کھلوتے رہے۔ اکرم شیخ لکھدے نیں:

”اوس ویلے دے ’مُلاں‘ مقامی حکومت تے حکمراناں دی تھاپنا وچ بکھے شاہ اُتے فتوے لاؤندے رہے پر ایہ سچائی وی موجود ہے کہ اوہ اوس ویلے دے ”پٹھان حکمراناں“ دے خلاف سن۔ بھاریں اوہ چونیاں دا ”حسین خان“ سی جہڑا سکھاں دے خلاف جہاد کر رہیا سی تے بھاریں اوہ قصور دے پٹھان سن۔ تے بکھے شاہ اوہناں نوں ”قصور راہیں بے دستور“ آکھ رہیا سی۔ جتھے حکمراناں دا جبر حدوں ودھ چکیا سی۔

بکھیا قصر نام قصور ہے او تھے مونہوں نہ سکن بول
او تھے سچ گردن ماریے او تھے جھوٹے کرن کلول“ (14)

بکھے شاہ ہوراں اپنی درویشی، ذمہ داری تے سچ دی پالنا کیتی۔ اوہناں جھوٹ، فریب تے غلط سیاسی رویے دے خلاف مزاحمت کیتی۔ مغل حکومت دے زوال تے سکھاں دے پنجاب اُتے قابض ہون دی داستان نوں اوہناں نے بہت ڈونگھے مشاہدے راہیں بیان کیتا۔ بلھے شاہ ہوراں نے شریف لوکاں دے چُپ ہون اُتے زور دے کے وی سیاسی مزاحمت کیتی۔ بابا بکھے شاہ ہوراں دی حیاتی دا وڈا حصہ سیاسی تے سماجی انتشار وچ لنگھیا۔ اوہناں سیاسی نظام دے اہم ستون معیشت وچ دڑاراں تے عام لوکاں دی محنت اُتے قبضہ کر کے حکمرانی کرن والیاں دے خلاف مزاحمت کیتی۔ بلھے شاہ موجب اقتدار دی ہوس رکھن والے ہمیش محنت اُتے قبضہ کردے نیں۔ قوم جنی محنت کردی اے، اونا ای اوس نوں معاملہ یا ٹیکس دینا پیندا اے۔ بکھے شاہ ہوراں نے وپاری، پٹواری، مقدم تے حاکم راہیں غریباں دی محنت تھیا کے حکومت قائم کرن والیاں دے خلاف مزاحمت کیتی۔ ”چگ چگ کے میں ڈھیری کیتا تھے آن پاری“ اندر ای سُر ت لگی ہوئی اے جیہڑی مل مارن والیاں

نوں دو جیاں اُتے حکومت کرن داموقع دیندی اے۔ ایس بارے ڈاکٹر عاصمہ قادری لکھدیاں نیس:

”لوٹوں ودھہ کیتی محنت ای لایا جوڑدی اے تے مُڑ کرنہاراں دے سرتے
دھوناناں دیاں جُتیاں بن ورھدی اے۔ کمین میل دی کرنی کھاون کیتے ہی
ایس نوں آپس وچ لڑواندائے حاکم ونوون ونڈاں دے رنگ کھڈا کے۔“ (15)

اٹھارہویں صدی دی بے چینی لٹ کھسٹ تے خونریزی دے دور وچ اک ہور اُچ پدھر دے شاعر سید وارث شاہ^۷
داناں قابل ذکر اے جہاں ”ہیر“ ورگا شاہکار تخلیق کر کے اپنے سے دی تاریخ نوں محفوظ کیتا۔ ڈاکٹر شائستہ زہت لکھدیاں
نیس:

”سید وارث شاہ نے اٹھارویں صدی کے اس پر آشوب زمانہ میں آنکھ کھولی
جب چاروں جانب سیاسی و سماجی جنگ و جدل جاری تھی بلکہ یہ کہنا چاہیے کہ
سیاسی اعتبار سے بے حد خطرناک دور تھا۔ مغلوں کی کمزوری سے فائدہ اٹھاتے
ہوئے نادر شاہ نے برصغیر پر حملہ کیا اور جہاں سے بھی گزرا اپنے پیچھے دھوئیں کے
بادل چھوڑتا گیا۔“ (16)

کسے دور دی شاعری اندر اوس دور دی واپری دھوئیں وانگ دھکھدی اپنے ہون دا ثبوت دیندی اے۔ اورنگ
زیب عالمگیر گروں جانشیناں وچ اقتدار لئی لڑائی تے بغاوت پاروں ہر صوبے دا صوبے دار خود مختار بن گیا جس پاروں مرکزی
حکومت زوال دا شکار ہوئی۔ پورے ہندوستان وچ سیاسی ابتری تے بحران دی کیفیت سی۔ جہدا اثر پنجاب اتے وی پیا۔
ایس دور دی سیاسی بد حالی بارے عذرا وقار لکھدیاں نیس:

”مُغل حکومت کے عہد عروج میں صوبوں میں جو صوبے دار بھیجے جاتے، وہ
زیادہ سے زیادہ چار برس کی مدت کے لئے ہوتے تھے لیکن مرکزی حکومت کے
کمزور ہونے پر کئی صوبہ دار اپنی حکومت مستحکم کر کے خود مختار ہو گئے۔ پھر یہ صوبہ
دار نام نہاد بادشاہ کو تحائف وغیرہ دے کر حکومت کو اپنی اولاد میں منتقل کرنے
لگے۔“ (17)

ایہناں سارے حالات تے سیاسی ابتری نوں وارث شاہ ہوراں اپنی شاعری وچ بیان کیتا۔ حکمراناں دے غلط

روپیے دے خلاف مزاحمت کر دے آکھدے نیں:

صوبہ دار نوں طلب سپاہ دی دا اتے چاکراں کاٹ قصور دا اے

سارے ملک پنجاب خراب وچوں سانوں وڈا افسوس قصور دا اے (18)

کسے قوم دی اخلاقی گراوٹ اوس دے سیاسی زوال دی وجہ بن دی اے۔ مغل بادشاہاں خاص طور اُتے محمد شاہ رنگیلاتے اوس دے درباری اُمرا دی عیش و عشرت تے بے راہروی نے پنجاب وچ نظم و نسق نوں تباہ کر دتا۔ صوبائی تے تَضَلعی حکام نے اپنی مرضی کیتی۔ اجیہی صورت حال بارے وارث شاہ فرماندے نیں:

اشراف دی گل منظور ناہیں چور چودھری اتے لنڈور کیتے

کاؤں باغ دے وچ کلول کر دے گوڑا پھولنے دے اُتے مور کیتے (19)

وارث شاہ اجیہی حکمرانی دے خلاف مزاحمت کر دے نیں جتھے حکمران آپ ای غلط کاریاں کردا ہوئے۔ اجیہا

حکمران دو جیاں نوں انصاف کوں دے سکد اے۔ جیویں اوہناں آکھیا:

چور چودھری گنڈے بھردان کیتے ایہہ اُلٹ اؤلیاں زور ہونیاں (20)

نادر شاہ دے ۱۷۳۷ء وچ ہندوستان اُتے حملہ کرن اُتے مغل سلطنت ہور کمزور ہو گئی۔ ہر پاسے افراتفری،

لُٹ مارتے خون خرابہ شروع ہو گیا۔ اورنگ زیب عالمگیر دے مرن مگروں 30 ورھے اندر مغلیہ اقتدار دا خاتمہ عروج نوں اپڑ

گیا۔ وارث شاہ نے ایس دور نوں نہ صرف محسوس کیتا سگوں اپنے مشاہدے راہیں ایس طرحاں مزاحمت کیتی:

نادر شاہ نوں ہند پنجاب تھر کے مرے باب دا تڈھ بھونچال کیتا (21)

مغل حکومت دے کمزور ہونیاں ای لاہور دے گورنر شاہنواز نے احمد شاہ ابدالی دی تخت نشینی تے پشاور وچ آمد دی

اطلاع سنی تاں اوس احمد شاہ ابدالی نوں ہندوستان بلایا پر ہندوستانی سیاست وچ اندرونی طور اُتے تیزی نال حالات بدلن

پاروں احمد شاہ ابدالی تے گورنر شاہنواز وچ کار لڑائی چھڑ پئی۔ گورنر شاہنواز دی فوج احمد شاہ ابدالی دی فوج دا ڈٹ کے مقابلہ

نہ کر سکی۔ ایس صورت حال وچ شاہنواز لاہور نوں افغانیاں دے رحم تے کرم اُتے چھڈ کے خود گیا۔ وارث شاہ ہوریں

مزاحمتی انداز وچ لکھدے نیں:

ح حاکم شہر لاہور والے سُنجا چھڈ کے گئے حویلیاں نوں

کیہے نٹھے اکٹھے نہ وت ہوئے وداع کیتا ناہی چل پیہیاں نوں

دین دُنی وچ سرخرو ناہیں جیہڑے عورتاں چھڈ نچ گئے
 ش شرم ناہیں پگاں والیاں نوں جیہڑے جیو چرا کے نس گئے (22)
 وارث شاہ نے احمد شاہ ابدالی دے پنجاب اُتے حملیاں پاروں پنجاب دے وسنیکاں اُتے تُوں والی قیامت نوں
 اکھیں ویکھیا۔ کیہڑا ظلم سی جیہڑا پنجابیاں اُتے نہ ڈھایا گیا۔ ایس دُکھ بھرے ماحول وچ وارث شاہ ہوراں بھر پور مزاحمت کیتی
 جیویں کہ:

احمد شاہ وانگوں میرے ویر پیکے پُٹ ٹھڈ کے چک سا تال کیتو
 سیاہ فام مہاراجیاں ہندیاں تھیں لیا راج افغان درانیاں نے (23)

دُکھ سہن دے باوجود ہر واری پنجابی اپنی ہوند لئی نویں سریوں اپنے آپ نوں جوڑ دے رہے جدوں احمد شاہ ابدالی
 نے حملہ کر کے پنجاب نوں فتح کیتا تے پنڈ دیاں کڑیاں فیصلہ کیتا پئی ہُن پنجابی اُلٹا حملہ کر کے قندھار نوں فتح کرن گے۔

کڑیاں پنڈ دیاں بیٹھ کے دھڑا کیتا یعنی اج قندھار پنجابیاں جی (24)

افغانی حملہ آوراں سکھاں تے مرہٹیاں جدوں پنجاب دے وسنیکاں اُتے حیاتی تنگ کیتی تاں اوس ویلے پنجاب
 دے سوجھواناں خاص کر کے شاعراں نے لہو وچ رنگے مظلوم لوکاں دے درد دے خلاف آواز چلکی۔ نادر شاہ تے احمد شاہ
 ابدالی نوں ہندوستان وچ بلاؤن اُتے علی حیدر ملتانئی ایس طرحاں مزاحمت کر دے نیں:

ب بھی زہر جو کھا مرن کُجھ شرم نہیں ہندوستانیاں تُوں
 کیا حیا ایہناں راجیاں نوں کُجھ لُج نہیں توراہیاں تُوں
 بھیڑے بھر بھر دیون خزانے فارسیاں، خُراسانیاں تُوں
 وچ چھاوینیاں دے پانی تک بڈو، جے کہو نہ وڈیاں پانیاں تُوں (25)

پنجاب اندر یکھے شاہ و وارث شاہ تے علی حیدر ملتانئی عام لوکاں نوں حوصلہ دیندے ہوئے سیاسی طور تے مزاحمت
 کر رہے سن اتھے سندھ وچ سچل سرمست ہوراں وی نہ صرف سندھی سگوں پنجابی شاعری وچ اخلاقی تے سیاسی مزاحمت
 کیتی۔ سچل سرمست ہوراں رانجھے راہیں شاہی قرب نوں و نجان دی گل کیتی جیہڑا اسانجھی مل نوں جنم دیندا اے جتھے حکمرانی لئی
 عام لوکاں نوں نندیا جاندا اے۔ رانجھے نے پرانے نظام ملکیت دے تصور نوں چھڈ کے اپنے آپ نوں ڈی کلاس کیتا۔ رانجھا
 جاگیر دار نہ نظام جیہڑا سیاست نوں بے راہر وی ول ٹوردا اے اوس دے خلاف مزاحم ہو کے عام لوکاں دے حق لئی لڑدا

دسدا اے۔ فرماندے نہیں:

تخت ہزارو اورے رہیو پرے رہیو بادشاہی

سچّی سچّی گالھڑی پان پریں پُرجھائی (26)

تخت ہزارے رہنا اسانجھی مل نوں ظاہر کردا اے جتھے لوکائی وچ طبقاتی کشمکش جنم لیدی اے۔ دولت اکٹھی کرن تے حکمرانی کرن دا زور سی جد کہ تخت ہزارہ چھڈ کے چنانہہ پار کرنا اصل بادشاہی نوں ظاہر کردا اے جیہڑا نابری دی اصل حقیقت سی۔ بادشاہی اوہ جتھے ساریاں نوں اوہناں دا حق ملے۔ ایہو ایس جیون دا اصل سچّی تے حقیقت سی۔ رانجھے نے تخت ہزارے اندر ہون والے ظلم زیادتی، قاضی دے رشوت لین تے غلط نظام دے خلاف نابری کیتی۔ چنانہہ پار کر کے اپنی اصل ہوند نوں پایا۔ نجم حسین سید لکھدے نہیں:

”اسانجھی مل لوکائی نوں اُچیاں تے جھکیاں میلاں وچ ونڈ دیندی ہے۔ اُچ

میلی زر وال بن ویندے ہن۔ اوہناں دے ہتھ ناں ناواں، وست ورتا راتے

حکم حکومت ہوندا ہے۔ ہن میلی محنتی تے کامے ہوندے ہن تے اپنی محنت

راہیں اُچ میلیاں دے کوٹھے بھر کے آپنے جیون دا چارہ کریندے ہن۔ جے

بندہ ایس میل بندی وچ لہھی جاء نوں حق جانے رب دی رضا آکھے تے سمجھو اوہ

ماپیاں دی جو ہے راضی ہے۔ دیہوں دہنہہ اوہدی سُر ت کھنجدی جاوونی ہے

ست مگدا جاوونا ہے۔ اوہ بے تھوہا تے لائی لگ ہے تے اوڑک اوہنے مٹی دی

مورت بن جاوونا ہے۔ اتے جے بندہ ایس میل بندی وچ لدھی جاء توں نابر

تھیوے، اے جاء نوں میل بندی دیاں راکیاں نال لڑن لئی مورچہ سمجھے تے

اوہدا آندری ودھیرے ساودان ہوندا ہے۔ ہاں اوہدی وچ دموم چانن لگدا

ہے تے اوہدے ست دا کوئی انت نہیں رہندا۔“ (27)

پنجاب دے دو جیاں شاعراں وانگ سچل سرمست ہوراں وی نادر شاہ دے حملیاں تے عام لوکائی اُتے ظلم و ستم

بارے شاعری کیتی۔ اوہناں شاعری وچ نادر دالفظ ظالم دے مفہوم دے طور تے ورتیا۔ اوہناں اپنے درد اندر ہند تے سندھ

اُتے ہون والے حملیاں بارے ایس طرحاں مزاحمت کیتی:

کم اوہناں دا ایہو جیہا مار گھنن بادشاہاں
ہند، سندھ تے آسن فلک نہ پچل، مارن ملک سپاہاں (28)

پنجابی کلاسیکی شاعری وچ سب توں ودھ ہمت تے مردانہ وارانداز وچ حیاتی دے ہر مسئلے دا مقابلہ کرن دی گل
میاں محمد بخشؒ ہوراں دے کلام وچ ملدی اے۔ اوہناں اپنی شہرہ آفاق کتاب ”سیف الملوک“ وچ جتھے اخلاقی قدراں نوں
بیان کیتا، اوہ تھے اوہناں عام لوکاں نوں سیاسی شعور وی دتا۔ لکھدے نیں:

بادشاہاں نوں چُچھ ہووے گی مظلوماں دے حالوں کہسی رت وڈیا تینوں دے عزت اقبالوں
توں ڈاڈا ایہ لیسے کیتے تیرا شان ودھایا کیوں تہد عدل انصاف نہ کیتا باطل حق زلایا (29)

پنجاب اُتے جدوں انگریزاں دا قبضہ ہویا اوہ پنجاب و اسیاں نوں بغیر کسے جرم پھڑکے تھانیاں وچ بند کر دے،
اوہناں تے ظلم کر دے اوس ویلے حضرت خواجہ غلام فریدؒ ہوراں دے کلام وچ مزاحمت ایس طرحاں دسی:

سبھوں پھلوں سیج سوہا توں بخت تے تخت کوں جوڑ چھکا توں
اپنے ملک کوں آپ وسا توں تھانے (30)

خواجہ غلام فریدؒ ہوراں نے انگریزی تھانیاں نوں پٹن دی گل کیتی جیہڑے پنجاب دے نمائے لوکاں نوں بغیر جرم
تے گناہ سزاواں سناؤندے رہے۔ ایس حقیقت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا کہ پنجاب اُتے باہروں حملہ کرن والیاں نے اپنے
اقتدار نوں چکان لئی عام لوکاں نوں اوہناں دے حقان توں وانجھار کھیا۔ اوہناں سماج نوں سدھارن والے اہم اداریاں دی
اصل روح نوں مسخ کر کے عام لوکاں نوں مونہہ کھولن دی کھل نہ دتی پر پنجابی صوفی شاعراں نے عام لوکاں نال اپنا ساگ
مضبوط کر کے اوہناں نوں سیاسی شعور دتا۔ الغرض پنجابی کلاسیکی شاعری اندر موجود سیاسی مزاحمت ایس گل اُتے دلالت کردی
اے پئی پنجابی صوفی شاعراں نے انسان نوں دُنیا چھڈن دی نہیں سگوں بڑے بھروسے ڈھب نال دُنیا جیون تے اپنے حق لئی
ڈٹ جان دا درس دتا۔ اوہناں اپنے دور دے سیاسی نظام اندر جنم لین والی آمریت، جبر، ظلم تے استحصال دی ہر شکل دے
خلاف بھرپور مزاحمت کیتی۔

حوالے

- 1- تاریخ عالم میاں محمد جہانگیر ایڈووکیٹ (مترجم)، لاہور: جمہوری پبلیکیشنز، 2010ء، ص 37
- 2- سماجی تبدیلی اور عوامی تحریکیں کچھ نئے رجحانات (مضمون) ریاض شیخ، ڈاکٹر، سہ ماہی تاریخ، 50 ڈاکٹر مبارک

- علی، لاہور، تارنخ پبلیکیشنز، ۲۰۱۴ء، ص ۲۰۱
- 3- پنجاب تمدنی و معاشرتی جائزہ، انجم رحمانی، ڈاکٹر، لاہور: الفیصل ناشران و تاجران کتب، 1998ء، ص 8
- 4- پنجاب کا مقدمہ، محمد حنیف رامے، لاہور، جنگ پبلشرز، ۱۹۸۵ء، ص 16
- 5- اردو کا مزاحمتی افسانہ، مشمولہ پاکستانیات، شہزاد منظر، ڈاکٹر، مرتب، سید حسین محمد جعفری، کراچی: پاکستان اسٹڈی سینٹر جامعہ کراچی، جنوری 1996ء، ص 144
- 6- لکھے جو کھے (مضامین)، سمیع اللہ قریشی، پروفیسر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2002ء، ص 13
- 7- آکھیا بابا فرید نے، محمد آصف خاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2009ء، ص 189
- 8- سرفراز حسین قاضی، حضرت بابا فرید گنج شکر دی شاعری، مضمون مشمولہ لعلوں دی پنڈ، اقبال صلاح الدین (مرتبہ) لاہور: عزیز بک ڈپو، 1986ء، ص 333
- 9- بول فریدی، فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتبہ)، لاہور: الفیصل ناشران و تاجران کتب، 2007ء، ص 12
- 10- آکھیا بابا نانک نے، محمد آصف خان (مرتبہ)، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1998ء، ص 42
- 11- کلام نانک، جیت سنگھ سیٹل، مشتاق صوفی (مرتبہ)، لاہور: سویر کمپوزر، 2001ء، ص 329
- 12- دے دی باز اسد سلیم شیخ، لاہور: اظہار سنز، 1969ء، ص 26
- 13- ہودے بیت، ممتاز بلوچ، لاہور: سانجھ پبلیکیشنز، 2007ء، ص 189
- 14- کافر کافر آکھدے، اکرم شیخ، لاہور: پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لیگنوج، آرٹ اینڈ کلچر، 2013ء، ص 141-142
- 15- رنگ سوتر، عاصمہ قادری، ڈاکٹر، لاہور: فیگٹی آف اورینٹل لرننگ، پنجاب یونیورسٹی، 2017ء، ص 35
- 16- عمرانیات، وارث شاہ، شائستہ نزہت، ڈاکٹر، لاہور: جمہوری پبلیکیشنز، 2006ء، ص 47
- 17- تصوف کی پنجابی روایت، عذرا وقار، لاہور: نگارشات، 1995ء، ص 47
- 18- ہیر وارث شاہ، محمد شریف صابر (مرتبہ)، لاہور: وارث شاہ میموریل کمیٹی، 1986ء، ص 410
- 19- ہیر وارث شاہ (مع اردو ترجمہ)، اکرم شیخ (مترجم)، لاہور: بک ہوم، 2010ء، ص 207
- 20- ہیر وارث شاہ، فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتبہ)، لاہور: تخلیقات، 2012ء، ص 499
- 21- ہیر وارث شاہ، محمد شریف صابر (مرتبہ)، لاہور: وارث شاہ میموریل کمیٹی، 1986ء، ص 295

22- Resistance Themes in Punjabi Literature, Shafqat Tanveer Mirza

Lahore: Sang-e-Meel Publications, 1992, P 37-38

- 23 مقاماتِ وارث شاہ، علی عباس جلالپوری، لاہور، تخلیقات، تہجی وار، 1999ء، ص 167
- 24 ہیر وارث شاہ، محمد شریف صابر (مرتبہ)، لاہور: وارث شاہ میموریل کمیٹی 1986ء، ص 354
- 25 کلیاتِ علی حیدر، علی حیدر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1988ء، ص 99
- 26 سچل فقیر، سنگت (چون، سودھ، ارتھ)، لاہور: سچیت کتاب گھر، 2011ء، ص 103
- 27 ساراں، نجم حسین سید، لاہور: سچیت کتاب گھر، 2007ء، ص 13-14
- 28 سچل سرمست، شفقت تنویر مرزا، اسلام آباد: لوک ورثہ اشاعت گھر، 1987ء، ص 214
- 29 سیف الملوک، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر (مرتبہ)، لاہور: الفیصل ناشران و تاجران کتب، 2009ء، ص 413
- 30 آکھیا خواجہ فرید نے، محمد آصف خان (مرتبہ)، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2008ء، ص 408

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan..-June 2020, PP

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2020ء، مسلسل شماره 9

☆ راجہ سعید فراز

پوٹھوہاری وچ افسانہ نگاری دی روایت

Abstract

Like other Pakistani languages, Punjabi has many dialects and accents, Pothohari is one of them. At the beginning of the twenty-first century, Pothohari is struggling to make its own unique and distinct identity from main Majhi dialect of Punjabi. Although it appears to be limited to poetry and poetry, at the beginning of the twenty-first century, Pothohari writers also focused on the prose. The Pothohari short stories have been published and Potohari fiction writer is now trying its best to enter the stages of identity. In this article, we have tried to summarize Potohari's fictional collections as well as critically review the creative endeavors of the writers who have tried in this genre. This is the topic of our research article, it should be noted

that this is the first integrated effort on the

Potohari short stories.

دو جیاں ادبی صفناں وانگ افسانے دا وی انسانی سماج نال ڈونگھا رشتہ اے سگوں افسانہ تے حیاتی دے رشتے اپنے پکے پیڑھے نیں کہ ایہناں نوں اک دو بے توں وکھرا نہیں کیئا جاسکدا۔ حیاتی نال جُویاں ہھیتاں تے واقعے ای افسانے نوں طاقت بخشدے نیں۔ افسانہ نگار اپنے عہد دیاں سماجی سرگرمیاں، تاریخی رد و بدل تے واقعاتی اُچ نچ دا ویروا تے کھوج پرکھ ہی نہیں کردا، ذاتی پدھر اُپر اوہناں وچوں لنگھدا، برداشت کردا تے اوہناں کولوں حاصل ہون والے تجرباتی تاثرات نوں اک خاص فنی بصیرت تے فکری لگاؤ نال افسانوی ڈھنگ وچ ڈھالدا اے۔ پوٹھوہاری پنجابی دا اک معروف لہجہ اے جیہڑا پوٹھوہار دے علاقے وچ بولیا جاندا اے۔ ویہویں صدی دے خاتمے تک پوٹھوہاری لہجے وچ جیہڑا ادبی کم ہویا، اوہ بہت کر کے شعر و شاعری تک محدود رہیا۔ اکھویں صدی دی شروعات نال ای پوٹھوہاری ادیبوں نے نثری صفناں ول وی دھیان دتا جیہڑے وچ افسانہ نگاری، ناول نگاری، ادبی صحافت تے کھوج پرکھ ذکر یوگ نیں۔

برصغیر پاک و ہند دیاں دو جیاں زبانوں وانگ پنجابی افسانہ نگاری دامڈھ انگریزاں دی ہندوستان آمد توں بعد رکھیا گیا۔ ایہدیاں نیہاں کئی دو جیاں صفناں وانگن مذہبی لوڑاں تھوڑاں پاروں اُساریاں گئیاں۔ انگریزاں نے اتھے قبضہ کرن مگروں اپنے مذہب دی تبلیغ واسطے ڈھیر حربے ورتے، ایہناں وچوں اک طریقہ مقامی زبان وچ تبلیغ کرنا سی، نکلے نکلے کتابچیاں توں وکھ 1877ء وچ پنجاب ریلوے سوسائٹی ولوں بائبل دیاں کہانیاں دے عنوان پٹھہ اک مجموعہ چھاپے چڑھیا۔ جدوں ایہہ سلسلہ تریا تے رد عمل دے طور تے مقامی لوکاں نے اپنے اپنے مذہب دیاں کہانیاں چھاپنیاں شروع کر دتیاں۔ 1921ء وچ لال سنگھ نے کملا اکالی لکھ کے پنجابی وچ کہانی لکھن دا رواج پایا۔ مڈھلیاں کہانی کاراں وچ بھائی ویر سنگھ، جوشو افضل الدین، نانک سنگھ تے گور بخش سنگھ، سنت سنگھ، کرتار سنگھ تے موہن سنگھ وغیرہ نے بہت ساریاں کہانیاں لکھیاں۔ پاکستان بنن توں پہلوں پوٹھوہار نال تعلق رکھن والے افسانہ نگار گیانی ہیر سنگھ درد، بلونت سنگھ چترکھ، ایشر سنگھ نار، ترلوک سنگھ، پیارا سنگھ داتا، کرتار سنگھ دگل، لوچن سنگھ بخش، ہر چندر کور سیٹھی، سویندر سنگھ اہل، ٹی آر شرما، سریندر سنگھ جوہر، سرجیت سنگھ سیٹھی، کیلاش پوری، اوتار سنگھ دیپک، نند کسور وکرم، گوردیپ سنگھ سرنا، انونت کور، ایشر سنگھ تانگہ، ستنام سنگھ بندوی، گورچرن سنگھ مہتا، پریم سنگھ کالا، اقبال دیپ تے شرن جیت کور وغیرہ افسانے دی دنیا وچ اپنا ناں منوا چکے سن۔ افسانہ نگاراں دی اکثریت نے پنجابی دے مرکزی لہجے وچ لکھیا، البتہ گوردیپ سنگھ دگل تے سویندر سنگھ اہل دے افسانیاں

وچ سانوں پوٹھوہاری لہجے دی جھلک دکھائی دتی۔ کرتار سنگھ دگل دے افسانوی مجموعیاں وچ مہاجا نہیں مویا (مطبوعہ 1970ء) تے ترکالاں ویلے (مطبوعہ 1983ء) دے کردار آپسی گل بات وچ کتے کتے پوٹھوہاری لہجہ اختیار کردے نیں۔ ایسے طرحاں سویندر سنگھ اُپل دا افسانوی مجموعہ کڑی پوٹھوہاری (1950ء) وچ کل نو افسانے کڑی پوٹھوہاری، مریل، نکے وڈے پاپ، لالاں، برہم چاری، راجو، بگی، وڈے صاحب دا بھنگی تے تائی چنے شامل نیں۔ اُپل دے بہتے افسانوی کردار پوٹھوہاری لہجے وچ گل بات کردے نیں۔ پوٹھوہار نال تعلق رکھن والے دو بے افسانہ نگاراں دیاں لکھتاں وچوں پوٹھوہاری لہجے نوں تلاش کیتا جاسکدا اے۔ ایہناں افسانہ نگاراں دیاں کتاباں گورکھی رسم الخط وچ نیں۔ قیام پاکستان دے دوران ہندو تے سکھ ادیب ہندوستان تڑ گئے، انج پوٹھوہاری ادب نوں چُپ لگ گئی۔ پاکستان بنن توں فوری بعد توں لے کے ویہویں صدی دے اخیر دی دھا کے تک پوٹھوہاری لہجے وچ کوئی افسانوی مجموعہ چھپیا نہیں ملدا، البتہ مختلف رسالیاں وچ اکا دکا افسانے شائع ہوندا رہے۔ صحیح معنیاں وچ پوٹھوہاری افسانہ 1999ء توں بعد ہی ارتقائی مرحلے طے کر دا دکھائی دتا، جہناں افسانہ نگاراں نے پوٹھوہاری افسانے دی عظمت، کھلار تے وقار وچ اپنے فکر تے فن، مطالعے تے مشاہدے، احساساں تے جذبیات نال ذکر یوگ وادھا کیتا تے جیہڑے افسانہ نگاراں دے مجموعے شائع ہوئے، اوہناں وچ علی عدالت، امتیاز گلپانوی، قمر عبداللہ، شیراز طاہر، شاہد لطیف ہاشمی داناں سرکڈھواں اے۔ 1999ء توں لے کے ہن تیک جیہڑے پوٹھوہاری افسانوی مجموعے شائع ہوئے۔ اوہناں دی تفصیل کجھ انج اے۔ ”پونچھ ناسرمد، علی عدالت (1999ء)، تھہاراں نی اگ، علی عدالت (2002ء)، سدھراں ناسیک، امتیاز گلپانوی (2002ء)، تارا تارا لو (انتخاب) امجد علی بھٹی رآل عمران، گلو بے، شیراز طاہر (2004ء)، ساجنھاں وچ تریڑاں، قمر عبداللہ (2010ء)، کولکے، شیراز طاہر (2015ء) گوشتے، شاہد لطیف ہاشمی (2016ء) پُرا (کہانی نمبر)، مدیر: شیراز طاہر

علی عدالت دا پوٹھوہاری افسانوی مجموعہ ”پونچھ ناسرمد“ 1999ء وچ چھاپے چڑھیا جیہڑے وچ اٹھ کہانیاں چٹی کندھ، مردے نے ناں خط، ساواطوطا، ڈاڈا چلہ، کرن کالی تے چٹکا، بگے نی پگ، شیشے نیاں مکران تے پونچھ ناسرمد شامل نیں۔ مصنف دے دیباچے (مہاڑی جیون جھاتی) توں دکھ اختر امام رضوی دا پیش لفظ بعنوان ”رنجول روح نیاں کہانیاں“ شامل اے۔ علی عدالت دا دوجا افسانوی مجموعہ ”تھہاراں نی اگ“ دے عنوان پٹھ سیف الملوک اکادمی راولپنڈی رانٹرنیشنل پہاڑی کونسل میر پور ولوں 2002ء وچ شائع ہويا۔ مصنف دے دیباچے (جاگ او میٹھے) توں دکھ کتاب تے مصنف اُپر تبصرہ کرن والیاں وچ اختر امام رضوی (علی عدالت نی کہانی)، عابد ہاشمی (اپنی اپنی گل)، افتخار کیانی

(ب نال داند نہیں بننا) شامل نہیں۔ مجموعے وچ ملا کڑہ، کروہدھ، رحم، نغمہ مال، کھوہ، دساں ناں نوٹ، گڈے گڈی ناں ویاہ، ویزا، خواب، ہوانی سولی تے تھہراں نی اگ ناں دیاں یاراں کہانیاں شامل نہیں۔ علی عدالت دے افسانیاں دا ویرا کرینے تاں سماجی، سیاسی تے معاشرتی مسئلیاں نوں دلچسپ انداز وچ خلوص، سادگی تے سچائی نال پیش کیتا گیا۔ اوہناں دے افسانے اجوکے عہد دی نمائندگی کردے نیں۔ ڈھیر مدت توں پردیس رہن پاروں اوہناں دے افسانیاں وچ دیار غیر وچ رہن والے پاکستانیاں دے مسئلیاں دی بھرپور نمائندگی لبھدی اے۔ اوہ کنیاں مسئلیاں نال دوچار سن، علی عدالت نوں اوہناں دا خوب علم سی۔ ایسے عصری شعور تے عصری حسیت نے اوہناں نوں منفرد افسانہ نگار بنا دتا۔ خاص اسلوب، خوبصورت سٹائل، تکھے تے چھدے بیان ڈھنگ نال علی عدالت نے پوٹھوہاری افسانہ نگاری وچ اپنی اہمیت تے عظمت تسلیم کروائی۔ ونگی موجب علی عدالت افسانے ”پونچھ ناں سرد“ وچ لکھدے نیں:

”کمپٹی آلیاں وچوں ہر بندہ چاہنا سی جے اوہ پیر ہو راں ناں چیلابنے۔ چوکیدار
گاموں نے تے جھیر نہیں سی پئی جھلن ہونی۔ اس ناں نوں اوں بیاہ ہو یا سی پر
اوہ پورا مہینہ گھار کوئی نہیں سا گیا۔“ (1)

امتیاز گلیانوی دا شمار اوہناں پوٹھوہاری افسانہ نگاراں وچ کیتا جاندا ہے جہناں دا نظریہ اے کہ کہانی حیاتی د ایشیشہ اے۔ ایہدے وچ حیاتی دادل دھڑکدا اے۔ انسانی حیاتی دے اڈواڈ حالات وچ پیش آون والے مسئلے ہر قدم تے نویں کہانی نوں جنم دیندے نیں۔ افسانہ نگار بذات خود فطری طور تے حساس ذہن دا مالک ہوند اے۔ اوہ زمانے دا درد اپنے جگر وچ سمو لین تے مجبور ہوند اے۔ اوہ مقصدیت دا پلا پھڑ کے تجریاں تے مشاہدیاں دی دنیا وچ داخل ہو کے نویں کہانی نوں ہوند وچ لیا وندا اے۔ اوہناں دا افسانوی مجموعہ ”سدھراں ناسیک“ شائع ہو چکا اے۔ کتاب وچ پندرہ کہانیاں شامل نہیں جیہناں دے سرناویں امڑی ناڈکھ، نکئی جیہی غلطی، اج نا شادا، سدھراں ناسیک، ٹھڈی رات، بندہ تے گتا، ساک ترٹنا ضرور اے، بھکھ نادیو، اپنی اپنی سوچ، محبت نی کندھ، مزمانی، کہانی وچ کہانی، نوسر باز، ویلے نی گل تے کلچر نیں۔ امتیاز گلیانوی نے اڈواڈ موضوعاں اُپر قلم چکیا۔ اوہناں اپنی کہانی وچ جتھے پوٹھوہار وچ وسن والے عام آدمی دی غریبی دکھائی۔ اوہناں دی بے وسی تے مجبوری تے چائن پایا، اتھے ای پوٹھوہار دے لوکاں نوں پردیس وچ دکھایا جہناں دا مقصد دولت حاصل کرنا اے۔ دولت چکھے کیہ کیہ خرابیاں پیدا ہوندیاں نیں، اوہناں نوں وی ظاہر کیتا گیا۔ اوہناں دا ہر افسانہ با مقصد اے جیہدے وچ کتے کتے اصلاحی کچھ موجود اے۔ ”سدھراں ناسیک“ وچوں ایہہ اقتباس ویکھو:

”اُس نے اُپر ہیر وکین آنے نا جرم لائی کہ عدیل کی جیلے اچ ڈکی شوڑیا میں۔
ہن تے عدیل اپنی بہنوں نی فکرسی، او کدھر گئی۔ ہک دیہاڑے اُس کی پتا لغا
جے، ایتھے پاکستان وچوں کڑیاں آن کے بیچنے ناوی کاروبار ہونا اے۔ جس
اُسناں ہوشاں کی ڈاری شوڑیا۔ ہن اُسینں سامنے مانویں تے مانویں نامنہ پھرنا
پیاسی تے نال ای اوسدھراں نے سیک وچ پیدا دھننا سی۔“ (2)

شیراز طاہر نے اپنے افسانیاں وچ جیہڑے موضوع چھوے اوہ بہتا کر کے انسانی حیاتی دے نفسیاتی کچھ نہیں۔
اوہناں کئی توں کئی گل نوں وی اپنیاں تحریراں راہیں بیانیا۔ اوہناں افسانیاں دا انتخاب آل دوآلے ٹردی پھر دی حیاتی وچوں
حاصل کیتا۔ اوہناں سماجی تے معاشرتی حیاتی دے ہر کچھ تے قلم چکیا۔ کہیا جاسکدا اے کہ عام انسان دی حیثیت نال حیاتی
دے آل دوآلے کھلے واقعے جدوں اوہناں نوں متاثر کردے نیں، اوہ اوہناں نوں افسانیاں داروب دیندے نیں۔
”گلو جے“ اوہناں دا پہلا افسانوی مجموعہ اے۔ مجموعے وچ چودہ کہانیاں سیل پتھر، کنگ رنگی، خان زادہ، گلو جے، موقعے نا
گواہ، بند دروازے، دھپے نی چھام، تاڑا کھیاں نی ساول، سکی انڑی نا ککر، بھین بھروڈی، چھل بکو، منہ منگی موت، کچی تے
دارا شامل نیں۔ ”گلو جے“ وچوں ونگی:

”دارا کُن سا؟ ایہہ تے میسکی وی نہیں سا پتہ۔ اُس نا حسب نسب۔ لوک بس اتنا
ای جاننے سے جے اوہ نمبر داراں نا نوکر سا۔ بس تے اوہناں نے ڈنگر چرانا
ہونا سا۔ کرنیاں کرنیاں اُس وی جوان ہوئی گئے آں پر نہ تے آساں پچھیا تے
ندا ای آساں کی کسے دسیا۔“ (3)

شیراز طاہر حساس ذہن دے مالک نیں۔ معاشرتی زندگی ہووے یاں سیاسی، اوہناں دا قلم سماج دے ہر کچھ تے
لکھدا اے۔ ایس پچھو کڑ وچ اوہناں کول عنواناں دی گھاٹ نہیں۔ اوہناں ہر قسم دے موضوع تے قلم چکیا۔ آل دوآلے
جلدی پھر دی حیاتی وچ کھلے برائیاں، روزمرہ حیاتی دے پیچیدہ مسئلے، زنانیاں دے مسئلے تے اوہناں دیاں ذاتی
الجھناں، طبقاتی کشمکش، بچیاں دیاں اوکڑاں، دہشت گردی، عوام دی پسماندگی راہیں پھٹن والے اوڈاؤ مسئلے تے نال نال ملکی
مسئلے۔ ایہہ سارے موضوع اوہناں دے دو جے افسانوی مجموعے ”کوکلے“ وچ ملدے نیں۔ ایہہ پندرہ کہانیاں بوزیوراں،
موتے ناہتھ، پکھوتے آہلنا، دبا، پھونکڑوا، گانا کس کی ہنھاں، مولوی سلطان، پیر خانہ، راجا سلطان، چیتڑے نی رُت، تی

لوہڑی، مستانی، ناہمتی ناٹھکیو، وسہر مارے لوک تے ”میں تے کتے“ دا مجموعہ اے۔ ”کوکلے“ وچوں اک اقتباس:

ہاں میں کج تخی تے نا نہہ سکنا پرنجھی تے سکنا آں نا۔ میں اکھیاں تے گمائی بیٹھا
آں پر مہاڑے کن تے سلامت اے؟ میں وانا تے باجوڑ نا نہہ گیا۔ سوات فی
قیامت نہیں تخی۔ واہ فیکٹری نے مین گیٹے اگے ترفییاں لاشاں کی وی نہیں تخی“ (4)

قمر عبداللہ اچھے افسانہ نگار ہیں جو افسانہ نگاری دے فن وچ دکھرامقام رکھدے نیں۔ اوہناں دے افسانے وکھ وکھ
موضوعاں دامر قع نیں۔ اوہناں نے ڈھیر اصلاحی تے اخلاقی افسانے لکھے۔ اوہناں دے افسانیاں دے خاتمے تے مختلف
سوال وی اُبھر دے نیں تے سنیہا دتا جاندا اے۔ ایس توں وکھ حالات تے واقعات دی منظر کشی نہایت دلکش انداز وچ کیتی
اے۔ افسانے دا کردار حقیقی دنیا دا وسٹیک ہوندا اے۔ اوہدے جذبیاں دی ترجمانی قمر عبداللہ نے اپنے قلم راہیں کیتی اے۔
ایس توں وکھ افسانیاں وچ غیر ضروری کرداراں دا استعمال نہیں کیتا۔ اوہناں دے کردار عام فہم تے دنیاوی وکھالی دیندے
نیں۔ تجریاں تے مشاہدیاں توں ای کہانیاں دا سلسلہ جڑدا اے۔ عبارت دی بندش بڑی چست اے۔ پُرشش لکھتی ڈھنگ
اوہناں دی کامیابی دا ضامن اے۔ ”ساجھیاں وچ تریڑاں“ اوہناں دا پہلا افسانوی مجموعہ اے جس وچ چودہ افسانے شامل
نیں جیہدی ترتیب کجھ اِنج اے۔ پہلے وسرے، دوئی بوتل، جینے فی سزا، گھل، ہک سی میاں ادھا، تلکن رستے، سدھراں ناں
لہو، پہہاخ، دکھاں نے پینڈے، نہیری، دتے آلا چوآ، فریریں ناں پہہلیا، گنڈھ تے مُردار۔

چنگے افسانہ نگار دی تخلیق ذاتی تجریاں تے مشاہدیاں دا آئینہ ہوندا اے۔ قمر عبداللہ اچھے تخلیق کار نیں جہناں دے
افسانے اوہناں دی ذاتی زندگی دا المیہ یاں مشاہدیاں تے مبنی وکھالی دیندے نیں جنھوں اوہناں نے بڑے ہی اثر دار ڈھنگ
نال صفحہ قرطاس اُپر کھلاریا۔ ایہی انداز سماجی زندگی دی ترجمانی کرن والا شیشہ بن گیا۔ اوہناں دے بہتے افسانے قیاسی نہیں
سگوں حقیقی دنیا نال تعلق رکھدے نیں۔ اوہناں ماحول تے آل دوالے وچ پیش آون والے واقعاں نوں سچے دلوں افسانیاں
دا موضوع بنایا۔ لفظ تے عبارت وچ اپنی دلکشی اے کہ پڑھن والا کتے وی اکتا ہٹ دا شکار نہیں ہوندا تے کہانی وچ کہانی پن دا
عنصر غالب رہندا اے۔ کہانی وچ حالات واقعات نوں اوہناں بڑے سلیقے نال پیش کیتا اے جس پاروں پڑھن والا کہانی
دے ماحول وچ آپوں گواچ جاندا اے۔ ”ساجھیاں وچ تریڑاں“ وچ لکھدے نیں:

”فر ہک دیہاڑے شامی ناں اخبار آیا۔ اگے تے تابی ساریاں اخباراں چوں
چودھری فی خبر یا اُسنی پارٹی فی خبر کی انڈر لائن کری تے چودھری اگے رکھنا سی پر

آج تے سارا اخبار ای چودھری نی پارٹی نیاں خبراں نال بھہر یاسی۔ اخبار نی
ہیڈ لائن سی جے چودھری نی پارٹی نی حکمراناں نال ڈیل ہوئی گئی تے اُسے
لیڈراں نے 50 ارب نی رقم معاف ہوئی گئی۔“ (5)

شاہد لطیف ہاشمی پیشے دے لحاظ نال وکیل نیں پر ذہنی طور تے ادیب نیں۔ اوہناں دے افسانیاں دی عبارت اپنے
آپ وچ اک فلسفہ اے۔ اوہناں دے افسانے دیاں چند سطر اں ہی پڑھن والے نوں اپنی گرفت وچ لے لیندیاں نیں۔
اپنی افسانوی فنکارانہ عظمت نوں چارچن لاوون لئی نماں، دکھاں تے مصیبتاں وچوں ہو کے لنگھدے نیں۔ اوہ انساناں دی
ٹیس تے کرب نوں محسوس کر دے نیں۔ اوہ انسانیت دا دوست تے کافی ونڈتوں نفرت کر دالے۔ اوہ اخلاقی قدراں دا حامی
اے، جتھے انسانیت مجروح ہوندی اے، افسانہ نگار چیک اٹھد اے۔ اوہ اپنے قلم دی تلوار نال اوہناں دا مقابلہ کر دالے۔
اوہناں کول تخلیقی صلاحیت موجود اے۔ اوہ گھٹ توں گھٹ لفظاں، چھوٹے جھوٹے جھولیاں تے افسانیاں دے محدود کینوس
وچ لا تعداد گلاں کہہ جاوون دا فن آوندا اے۔ شاہد لطیف نے افسانیاں واسطے خاص اسلوب ڈھنگ ورتیا۔ اوہناں دیاں
دلچسپ لکھتاں اوہناں دی شناخت نیں۔ ڈھیر سارے افسانے لکھن دے باوجود اوہناں دا ذہن خوب توں خوب تر دی تلاش
وچ اے۔ ”گوشتے“ اوہناں دے افسانیاں دا مجموعہ اے جس وچ کل اُنی افسانے مٹی تے رومال، ویلا بدلی گیا، رنگ لے
ساک، سنگ ناں رنگ، ناں، پلتر، رنگو ٹیٹری، لوہر ج، چھک، سہرا، بچا بوہا، تر کھے، بنے شیشے اپراکھیاں، گوشتے، ساکاں نیں
ہتھ، ستے خیراں، چوٹ، حرفاں نی چھام تے آکر شامل نیں۔ ”گوشتے“ وچوں اک اقتباس اپروکت تجزیے دا ثبوت اے:

”سیاستداناں کی تلو۔ اوہ وی ایہہ کچھ کرنے۔ اُنہاں وی اپنیاں اپنیاں بھوکاں
تے اپنیاں ٹولیاں بنائیاں ویاں۔ پوکاں چنے سانجھے وے۔ لوکاں وی اپنے
اپنے بیڑے بکھ کیتے وے۔ مذہبی لوکاں وی اپنی اپنی بھوک لائی وی۔ جے
ادبی لوک اپنی ٹولی نے بندے کی گاش چاڑھنے تے کہہ ہوئی گیا۔“ (6)

”تار تار الو“ پوٹھوہاری افسانیاں دا پہلا انتخاب اے جنوں امجد علی بھٹی تے آل عمران نے مرتب کیتا۔ ایہدے
وچ کل چودہ افسانہ نگاراں دے افسانے شامل نیں۔ جہناں دے ناں پل کھڑیاں نی اجرک (رشید نثار)، ٹساں کی کیہ آ
(خالدہ ملک)، مُشکری (ارشاد چہال)، تھوف (شمس رحمان)، مورے ناں ناچ (طارق محمود)، کشکولے (شعیب خالق)،
سیل پتھر (شیراز طاہر)، آبیڈیل (جاوید اختر چودھری)، کدھر گیا اوہ ویلا (جاوید حبیب الرحمن)، پرالا (ارشاد حسین ارشاد)،

بندہ تے گُنا (انتیازگلیانوی)، سُول (عرفان بیگ)، روشن خیالی (امجد علی بھٹی)، لگے بیہڑے ناں ڈر (آل عمران) نہیں۔
 دو جیاں افسانہ نگاراں وچوں پہلے رشید نثار دا ذکر کیتا جاوے تے اوہ مڈھلے طور تے اردو تے پنجابی دے لکھاری
 نہیں۔ اپنی ماں بولی پوٹھوہاری واسطے اوہناں دیاں خدمتاں ذکر یوگ نہیں۔ اوہناں دے افسانے ”پل کھڑیاں نی اجرک“
 وچوں اک اقتباس:

”میں اکھ کھولی تے تھرتی تھہمال پارہی سی۔ کھہنگھر و آں ناں چھکارا سی۔
 صرف میں ہکی جائی تے بیٹھا رہیاں۔ زویں نی تھہمال توں اکیا ہویا آپنے
 جتے نے سنگھاسن آں وٹا بنا کے گپ چپ ساں۔ اُس ویلے پل کھڑیاں کھلو
 گیاں سن۔“ (7)

خالدہ ملک وی پنجابی افسانہ نگار نہیں۔ اوہناں دا افسانوی مجموعہ ”زلفاں چھلے چھلے“ 1977ء وچ شائع ہویا۔ اوہ
 اجیہی افسانہ نگار نہیں جہناں کول موضوعات دی گھاٹ نہیں۔ اوہ کہانیاں نہیں لکھدیاں سگولیں بیٹے ویلے دے حالات تے
 واقعات آپوں کہانی بن کے ورقیاں تے رنگ کھلر جان دے نہیں۔ اوہناں نوں افسانہ نگاری دے میدان وچ ملکہ حاصل اے۔
 اوہ نویں نویں موضوع سماجی تے معاشرتی زندگی توں حاصل کردیاں نہیں جہناں تے بہت گھٹ افسانہ نگاراں دی نظر پیندی
 اے۔ اوہناں دا ذہن تخریبی نہیں سگولیں تعمیر سی۔ اوہ سماجی زندگی وچ مذہبی منافرت نوں کفر مندیاں سن۔ اوہ اجیہے سماج دی
 تشکیل دی حامی سن جہدیاں نہیاں انسانیت دے تحفظ اُپر اُساریاں جان دیاں نہیں۔

ارشاد چہال اردو تے پوٹھوہاری پنجابی دے لکھاری نہیں۔ اوہناں ناول ”کوکن بیر“ وی لکھیا جیہڑا پوٹھوہاری دا
 اچھے تیک اکوای ناول اے۔ زبان تے سرائے عالمگیر دے لہجے دارنگ نمایاں اے، افسانوی ڈھنگ نہایت دلکش تے
 اچھوتا اے۔ افسانے دا پلاٹ بھاری جیہو جیہو وی ہووے پر لکھن ڈھنگ وچ اپنی دلکشی تے تسلسل اے کہ پڑھن والے دے
 ذہن نوں متاثر کردا اے۔ اوہناں دے لفظاں وچ نغسگی اے۔ نثری اسلوب وچ شاعری کرن دی قدرت رکھدے نہیں۔
 اوہناں دا قلم سماج دے اوہناں ٹھیکیداراں دے سر قلم کرنا چاہوند اے جیہڑے سماج دے لسے ماڑیاں دالہو پیندے نہیں۔ اوہ
 نہیں چاہوندے کہ کسے دے خواب نامکمل رہ جاوے۔ اوہ نہیں چاہوندے کہ کوئی ہنیریاں وچ دم توڑ جاوے۔ اوہناں دا قلم
 نا انصافی دے خلاف لکھدا اے۔ اجیہے حالات وچ اوہناں دا کلیجہ آپوں کنب جاندا اے۔ اوہناں دیاں کہانیاں پڑھ کے انج
 لگدا اے کہ افسانے دے کردار قاری دے نال نال ٹر رہے نہیں۔

شمس رحمان اردو تے پنجابی دے ادیب نیں پر پوٹھوہاری وچ وی لکھدے رہے۔ اوہناں دے افسانے اڈ واڈ موضوعاں اُپر نیں۔ اوہناں دے افسانے بہتہ کر کے سماجی، معاشرتی تے گھریلو حیاتی توں متاثر ہو کے لکھے گئے۔ گھرداری وچ پیش آون والے واقعاں وچ نفسیاتی پکھاں نوں اُگھیرنا اوہناں دا مڈھلا مقصد سی۔ لکھن ڈھنگ بیانہ تے دل نوں موہ لین والا اے۔ انسانی جذبیاں نوں لفظاں دی زنجیر وچ پرویا کہ پھلاں دی مالا دکھالی دتی۔ کتے وی مشکل پسندی دکھالی نہیں دیندی۔ علامتی رنگ دے افسانے لکھن توں پرہیز کیتا۔ کہانیاں دے پلاٹ عام چلدی پھردی حیاتی نال تعلق رکھدے نیں جیہڑے فطرت دے بہت نیڑے نیں۔ اوہناں جیہڑے افسانے پوٹھوہاری ادب نوں دتے اوہناں وچ زبان تے بیان دی صفائی، عبارت دی چستی، جذبیاں دی عکاسی تے خلوص دی ہم آہنگی تھان تھان دکھالی دتی۔

برطانیہ دے وسنیک طارق محمود مڈھلے طور تے استاد نیں۔ پوٹھوہاری زبان تے ادب دے ودھا واسطے اوہناں دیاں خدماتاں ذکر یوگ نیں۔ پوٹھوہاری دے ودھا واسطے اوہناں اک رسالہ چٹکا وی جاری کیتا۔ اوہناں انسانی پکھاں تے وکھرے ڈھنگ نال افسانے لکھے۔ لکھن ڈھنگ جادوئی اے جیہڑوں پڑھ کے قاری متاثر ہوئیوں بغیر نہیں رہ سکدا۔ افسانیاں دی زبان سادہ تے صاف ستھری اے۔ پڑھن وچ کوئی الجھایاں مشکل پیش نہیں آندی۔

شعیب خالق اردو تے پوٹھوہاری پنجابی دے ڈرامہ نگار، شاعر، افسانہ نگار تے دانشور نیں۔ اوہناں دے افسانے وکھ وکھ موضوعاں تے نیں۔ اوہناں افسانیاں نوں اک ڈگر تے نہیں ٹوریا سگوں ون سونے بیان ڈھنگ ورتے نیں۔ افسانے بیانہ ڈھنگ دے نیں پر علامتی رنگ وی ڈھیر گوہرا اے۔ اوہناں دیاں کہانیاں جذبیاں بھریاں نیں۔ اوہ انسانی نفسیات نال لفظاں راہیں کھیڈدے نیں۔ جاوید اختر چودھری دے بستے افسانے بیانہ نیں۔ سدھے سادے انداز وچ جیہڑی گل اوہناں دا قلم کاغذ اُتے لکھدا اے۔ اوہدے وچ سنجیدگی دے نال نال فنکاری وی دکھالی دیندی اے۔ پورا افسانہ پڑھ جاو، افسانے توں نظر نہیں ہدی۔ افسانے دے خاتمے تے کوئی نہ کوئی نفسیاتی پکھ ظاہر کر کے لگے راز کھول دیندے نیں۔ جاوید حبیب الرحمن دے افسانیاں دی خاص گل اوہناں دا ذاتی تجربہ تے وسیع مشاہدہ اے۔ واقعاں وچ جیہڑے کردار بیان کیتے گئے۔ اوہ حقیقی زندگی دے کردار نیں۔ اوہ حساس ذہن دے مالک تے اوہناں دا نظریہ سماجی مساوات تے معاشی انصاف ہی معاشرے نوں اگا نہہ ودھا سکدا اے۔ اوہناں دے افسانیاں دا مدعا اصلاحی ہوندا اے۔

عرفان بیگ پوٹھوہاری زبان تے ادب دا اک ممتاز ناں اے۔ اوہناں پوٹھوہاری دی خدمت تے ایہدے ودھا واسطے دن رات محنت کیتی۔ افسانہ نگار دی حیثیت نال اوہناں اگرچہ بہت گھٹ افسانے دان کیتے پر جنکم وی کیتا، اوہ شاندار

اے۔ امجد علی بھٹی دی پچھان نقاد، محقق تے مترجم اے۔ اوہناں دا لکھیا مقالہ ”پوٹھوہاری ادب دا ارتقا“ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی دے ایم فل پاکستانی زبان و ادب دے کورس دا حصہ اے۔ علمی پدھرتے پوٹھوہاری دے ودھا واسطے سنجیدہ کم کردے نیں۔ اوہناں دی پنجابی افسانیاں دی کتاب ”اکھر اکھر موتی“ دے سرناویں پیٹھ شائع ہوئی جیہدے اخیر وچ افسانہ بعنوان روشن خیالی اوہناں دی مرتبہ کتاب ”تارا تارا لو“ وچ وی شامل اے۔ معاشرے وچ موجود نا انصافی، کانی ونڈ تے معاشی استحصال اوہناں کولوں آپوں کہانی لکھواندا اے۔ اوہناں اپنیاں کہانیاں وچ برائی، نفرت، جھوٹ دا پردہ چاک کیتا۔ اوہناں کہانی سیاسی تے سماجی حالات بدلن واسطے لکھی۔ لکھدے نیں:

”نالے جے کسے قوم نے دانسور تے اہل فکر ڈر بیٹی کے کھہار بہی گچھن یا اُنہاں کی زبردستی خاموش کر دتا گچھے تے اوہ قوم فکری کھٹن ناں شکار ہو گشٹی اے، اُس قوم نی فکر تے عمل مسخ ہو جانے نیں۔ فرایہی جی قوم کی زوال توں کوئی نہیں بچائی سکنان۔“ (8)

آل عمران ادب دے نال نال صحافت دے میدان وچ خاص مقام رکھدے نیں۔ مختلف اخباراں تے ادبی رسالیاں وچ لکھدے رہندے نیں۔ چنگے افسانہ نگار دیاں ساریاں خوبیاں اوہناں وچ موجود نیں۔ لکھن ڈھنگ دکش، سادہ تے دل نوں موہ لین والا اے۔ اوہناں دے افسانیاں وچ کردار نگاری تے مکالمہ نگاری دے عمدہ نمونے دیکھن نوں ملدے نیں۔ آل عمران دے افسانے ”لگے بیڑے ناں ڈر“ وچوں اک اقتباس:

”ٹھوکی نی ہک ہک تھاپ تے کڑیاں ناں ہاسا اُس نے دے وچ سوسوسل تے زخم کرناں سا۔ فراوہ آپوں اٹھی کھلتی تے آخن لگی۔۔۔ شکیلہ! بند کرو۔ ایہہ ٹھوکی۔ خالی ہاسہ ہسو۔ ہسو مہاڑے پر ہسو۔ زور نی ہسو۔ اوہ پاغلاں آر گلاں کرن لئی پئی۔“ (9)

پوٹھوہاری افسانیاں دے ارتقا وچ ”پُر ا“ دا خاص شمارہ ذکر یوگ اے۔ 2016ء وچ شائع ہون والے ایس شمارے دے مدیر اعلیٰ شیراز طاہر تے سرپرست اعلیٰ شاہد لطیف ہاشم نیں۔ ایس وچ کل چھٹی افسانہ نگاراں دیاں لکھتاں شامل نیں۔ پل کھڑیاں نی اجرک (رشید نثار)، بیوز یوراں (شیراز طاہر)، فزیریاں ناں پہلیا (قمر عبداللہ)، ہک کنی جی بڈی کھانڑی (علی عدالت)، حجم نی پھٹکار (شعیب خالق)، بالیاں (تمکین تابانی)، بلے شیشے اپرا کھیاں (شاہد لطیف ہاشمی)، لگے

بیڑے (امتیا زگلیانوی)، لگے بیڑے (ثاقب امام رضوی)، ڈر (شیراز اختر مغل)، شیدا اٹھو لے آلا (ماجد وفا عابدی)، مویاں نی بھھاتی (فرید زاہد)، لگے بیڑے ناں ڈر (آل عمران)، رُکیاں ساہواں (نعیم اختر اعوان)، سکے ساک ترہنگے (راجہ شکیل انجم)، ہک پہیڑی جیئی خاب (امجد علی مرزا)، سل پتھر (عرفان بیگ)، ڈنگر تے ڈنگر سوچ (منور حسین عاصی)، پہکھے ناں پہیڑ (شکور احسن)، پہھانجی (نعمان رزاق)، چٹی حویلی (ڈاکٹر طالب بخاری)، بندہ تے شیر ناں بچہ (سید تراب نقوی)، پہلی غلطی (اکرم رانا)، فیصلے (پھولبر سلطانی)، سرگی ناتارا (غلام رضا شاکر)۔

رشید نثار، شیراز طاہر، قمر عبداللہ، علی عدالت، شعیب خالق، شاہد لطیف ہاشمی، امتیا زگلیانوی، آل عمران، عرفان بیگ جیسے افسانہ نگاراں دے فن دا ویروا کیتا جا چکیا اے۔ دو جیاں افسانہ نگاراں وچوں ثاقب امام رضوی دی پچھان اُنج تے افسانہ نگاری نہیں۔ اوہناں ”پُرا“ واسطے خاص کر کے افسانے لکھے۔ کہانیاں دی زبان سادہ تے عام فہم اے پر افسانوی فنکاری موجود اے۔ اوہناں دا قلم کسے رکاوٹ توں بغیر رواں چلدا اے۔ اوہناں دی ہر کہانی خاموش دھماکے توں پھٹدی تے نپے تلے ڈھنگ نال کہانی دیاں گجھلاں کھولدی اے۔ شیراز اختر مڈھوں شاعر نہیں پر اوہ قصہ گوئی دافن خوب جاندے نیں۔ اوہناں دے افسانیاں وچ دلچسپی آخر تک قائم رہندی اے۔

ماجد وفا عابدی کہنہ مشق افسانہ نگار نیں۔ اوہناں دے افسانے سماجی، معاشرتی تے سیاسی پدھرتے حیاتی وچ پیش آن والے واقعاں دا مرقع نیں۔ اوہناں دا ہر افسانہ حقیقت دے نیڑے اے۔ اوہ حساس دل رکھدے نیں۔ فرید زاہد اوہناں افسانہ نگاراں وچ شامل نیں جہاں دالکھن ڈھنگ سادہ تے زبان عام بول چال دی اے جیہڑی قاری دے ذہن نوں مشکل وچ نہیں پاوندی۔ نعیم اختر افسانیاں وچ کہانی پن دے قائل نیں۔ اوہناں دی جاچے کہانی افسانے دی روح اے۔ حقیقت ایہہ وے کہ اوہناں دے افسانے دو جے پوٹھوہاری افسانہ نگاراں کولوں بہت مختلف نیں۔

راجہ شکیل انجم نے اپنے افسانیاں وچ عام روش توں ہٹ کے افسانے لکھن دی شروعات کیتی۔ اوہناں دیاں کہانیاں وچ وکھرا ڈھنگ تے زاویہ نگاہ ویکھن نوں ملدا اے۔ کہانیاں بیانیہ ڈھنگ دیاں نیں تے علامت نگاری دی عمدہ مثال۔ علامتی کہانیاں وچ شعوری طور تے دلچسپی تے کشش پیدا کیتی گئی اے۔

امجد علی مرزا گل کہن واسطے مختلف نظریے پیش کردے نیں۔ کتے وی اُلجھاؤ نہیں دکھائی دیندا۔ بہت ساریاں کہانیاں وچ اوہناں اپنی حیاتی دا درد پیش کیتا۔ منور حسین عاصی دیاں کہانیاں دی اہمیت دافنی اعتبار توں انکار نہیں کیتا جاسکدا۔ اوہناں بہت سارے افسانے پوٹھوہاری ادب نوں دان کیئے جیہڑے مختلف رسالیاں وچ چھپدے رہندے نیں۔

شکور احسن دی جذباتیت وچ ڈونگھائی تے سکون اے۔ ایہہ گہرائی پڑھن والیاں نوں گہری سوچ وچ پادیندی اے۔ اوہناں داہرا افسانہ نویں منزل دی نشاندہی کردا اے۔ اوہناں حیاتی دیاں سچائیاں نوں عوام سامنے لیاوے وچ ذکر یوگ کردار ادا کیتا۔ اوہناں دے افسانیاں دی تکنیک، فنی شعور تے تخلیقی ادراک پڑھن والیاں نوں اپنی وگن وچ لے لید اے۔

نعمان رزاق اک ہمہ پہلو شخصیت دے مالک نیں۔ صحافت دے نال نال اوہ مخنتی افسانہ نگار نیں۔ اوہناں دے افسانیاں وچ اوہ ساریاں فنی خوبیاں موجود نیں جیہڑیاں اک چنگے افسانہ نگار وچ ہونیاں ضروری نیں۔ اوہناں انسانی فطرت تے نفسیات نوں ہمیشہ کھ رکھ کے افسانے لکھے نیں۔ ڈاکٹر طالب بخاری اردو زبان دے استادن نیں۔ پوٹوہاری پنجابی شاعری وچ منفرد مقام رکھدے نیں۔ اوہناں افسانیاں دے کردار ان نوں اخلاقی، سماجی، مذہبی وگن وچ قید نہیں رکھیا سگوں اوہناں دا آزادانہ استعمال کیتا کیوں جے سماجی حیاتی وچ خاص طور تے معاشرے وچ جتھے شرافت تے اخلاق موجود اے او تھے مکر تے فریب پوری آب تاب نال موجود اے۔ اوہناں دیاں کہانیاں وچ معاشرے دیاں ابہی سچائیاں دکھائی دیندیاں نیں تے ابہی اوہناں دی فنکارانہ عظمت دا ثبوت اے۔ سید تراب نقوی دے بپتے افسانیاں دا موضوع وارداتِ حسن تے عشق دے پُر کیف بیان، ذات تے نسب دی نابرابری، جہیز دانہ ہونا، غربت، افلاس تے تنگدستی پاروں جوان تمناواں تے امنگاں دے دم توڑن والے واقعے نیں۔ افسانہ ”بندہ تے شیرناں بچہ“ وچ انسان تے جانور وچ تعلق نوں بیان کیتا گیا کہ انسان وی تے اندروں حیوان ہی اے:

”ہک دیہاڑے شیرناں بچہ جنگلوں باہر نکلن نے ارادے اپنی کھوہ چوں نکل کے ٹر پیا۔ شیرے نے بچے کی ساریاں سوں پہلوں راہے چرچھ ملیا۔ اس رچھے کولوں پچھیا۔ ماواں توں کرے بندہ تے نی تکیا۔ رچھے اگوں شیر نے بچے کی آکھیا۔ مہاڑے نکے چرچھ تک۔ ایہہ بندے ای باہی سی۔ میں بڑے اوکھا نال بندے کولوں جان بچائی کے نس آیا آں۔ بندہ بہوں ظالم ای۔ اُس نے ہتھے نہ چڑھیں۔ اے توں بچو گنڑا ایں۔ ایہہ گل کہہ رچھ اپنے راہ پیا۔“ (10)

محمد اکرم رانا جدید دور دے اوہناں افسانہ نگاراں وچوں نیں جہناں کمزور طبقیاں دی حیاتی وچ پیش آون والیاں مصیبتاں تے قلم چکیا۔ اوہناں انسانیت دی ترجمانی کیتی تے معاشرے دیاں برائیاں دے خلاف آواز چکی۔ اوہناں دے قلم دی زبان ایہناں حالات وچ تیز تے سُند ہو جاندی اے۔ بذاتِ خود اوہناں دے لکھت ڈھنگ توں اندازا ہوندا اے

کہ اوہ دھیمی طبیعت تے نرم لہجے دے عام انسان نیں۔ ایس لئی اپنے افسانیاں وچ متوسط تے پٹھلے طبقیوں دی ترجمانی تے معاشرے دے کھوکھلے پن نوں بے نقاب کر دے جذباتی نہیں ہوندے۔ اوہ اعتدال توں کم لیندے نیں۔

پھولبر سلطان دے نیڑے زندگی سنجیدہ حقیقت اے جیہدے توں احتراز انسان نوں خود فریبی دا شکار بنا دیندا اے۔ اوہناں معاشرے نوں اپنے افسانیاں دے کرداراں راہیں پیش کیتا۔ اوہناں دے کردار ہی معاشرتی زندگی دا آئینہ نیں۔ معاشرتی حیاتی دے چھوٹے چھوٹے انسانی مصائب، محبتاں، نفرتاں تے ایس قسم دیاں دو جیاں مثبت تے منفی قدراں، ٹھوس مثالاں دے زیر اثر فن دے جامے وچ آکے اوہناں دے افسانے بن جانداں نیں۔ اسلوب تے موضوع دے نال نال اوہناں افسانے دی زبان دا وی خیال رکھیا اے۔ افسانہ ”فیصلے“ وچ لکھدے نیں:

”ہائے سلیم توں اپنے ملک نال تے مہاڑے نال کیتا وعدہ نبھائی چھوڑیا پر
میں نہ جینی آں نہ مرنی آں۔ اس دیہاڑی میکی بخار چڑھیا تے چار مہینے ہوئی
گے پر نہ بخار لتھانہ گھیا۔ اتھے ہسپتال پئی آں۔ اکبر اٹھاں دیہاڑیاں بعد اشناں
تے گشناں خرچہ دئی گشناں پر مہاڑا دل مری گیا اے۔ خورے ہور نہ جیاں۔
میں اس کی آسرا دتا۔ آکھیا محبت جرم نی محبت خدا اے۔“ (11)

پوٹھوہاری افسانہ، ادب دیاں دو جیاں صنفوں دے موڈھے نال موڈھالا کے نویاں قدراں مطابق ڈھلدا ہویا موجودہ شکل تیک اپڑیا۔ پوٹھوہاری وچ جیہڑے افسانے ہن تیک لکھے گئے نیں۔ اوہناں وچوں بہتے داستاناں دے ڈھنگ وچ نیں، جہناں وچ کوئی خاص قصہ بیان کیتا جاندا اے یاں کسی تاثر نوں اُبھار یا جاندا اے۔ ایس حوالے نال 1999ء توں 2010ء تک دے دور نوں جدید پوٹھوہاری کہانی دا ڈھلا یاں عبوری دور آکھیا جاندا اے، کیوں جے ایس مدت وچ کہانی وچ ہر طرح دے سماجی موضوعات آنا شروع ہو گئے۔ اقتصادی جبر تے لٹ گھسٹ دے خلاف اُبھرن والی لہروں لکھ رکھیاں لگدا اے جو ایہدے وچ کسے وڈی تبدیلی واسطے راہ پدھری کیتی جا رہی اے۔ فیراہیہ تبدیلی اگلے ورھیاں (2011ء توں 2020ء) وچ مزید پکیری ہوندی پئی اے۔ ایس دوران موضوع تے مضموناں توں دکھ تکنیک وچ وی نمایاں تبدیلیاں آئیاں نیں۔ ایہناں تبدیلیاں دی وڈی وجہ سوچ، طور طریقے تے احساس دی تبدیلی سی جیہڑی عالمی پدھرتے محسوس کیتی جا رہی اے۔ ایس عہد نوں نت نویں تجریاں دا دور وی آکھیا جاسکدا اے، کیوں جے تجریدی یاں علامتی افسانے دا ظہور وی ایسے عہد دے آخر وچ ہویا۔ جس طرح ترقی پسند تحریک نے روایتی تے کلاسیکی رویاں نوں رد کر کے ادب وچ نویں ریت

ٹوری، ایسے طرحاں تجریدی تے علامتی افسانے نے ترقی پسند تحریک پٹھاں اُبھرن والی سوچ نوں بدلایا تے کہانی وچ کرداراں دی موجودگی دے باوجود مخصوص فضا ختم ہوندی محسوس ہوئی۔ فکر تے جذبے دی تھاں سوچ دی ڈونگھیا ئی تے فلسفے نے لینی شروع کردتی۔ انج ہست نوں پیش کرن تے ناموجود دی بھال دا عمل افسانیاں دا ڈھلا انگ قرار پایا۔ نتیجے دے طور تے افسانہ اینٹی سٹوری داروپ دھار گیا، جیہدا مطلب سی کہ افسانے نوں محض کہانی وچوں کڈھ کے ایہدے وچ فکر تے خیال دی روح پھوکی جاوے۔ کتے کردار نگاری توں کم لیا گیا تے کتے آزاد تلامذہ خیال نوں ایہدی نیہنہ رکھی گئی۔

پوٹھوہاری افسانے دی روایت دے مختصر احوال توں ایہہ اندازہ لانا مشکل نہیں کہ جدید پوٹھوہاری افسانہ اپنیاں کمزوریاں تے خامیاں دے باوجود اپنی انفرادی پچھان بناون وچ کامیاب وکھالی دیندا اے۔ افسانوی ادب دی تاریخ وچ ایہدے اپنے مزاج، ہیئت، اسلوب، فن تے تکنیک دے سہارے زندہ جاوید بنا جا رہیا اے۔ ایسے جدید پوٹھوہاری افسانے وچ جتھے معنویت، کہانی پن تے حسیت برقرار اے، او تھے انسانی مسئلیاں تے وسائل دا ذکر وی وکھالی دیندا اے۔ ایسے لئی جدید پوٹھوہاری افسانے نوں فطرت پسند افسانہ ہی نہیں سگوں مستقبل دے نگہبان دا درجہ وی حاصل ہوندا وکھالی دیندا اے۔

حوالے

- 1- علی عدالت، پونچھ ناں سرد، راولپنڈی: سیف الملوک اکادمی، 1999ء، ص 46
- 2- امتیاز گلپانوی، سدھراں ناسیک، گوجرخان: ساک پبلشرز، 2002ء، ص 52
- 3- شیراز طاہر، گلو جے، گوجرخان: ساک پبلشرز، 2004ء، ص 147
- 4- شیراز طاہر، کوکلے، گوجرخان: پوٹھوہار رینٹل اُسارپبلی کیشنز، 2015ء، ص 114
- 5- قمر عبداللہ، سانجھاں وچ تریڑاں، لاہور: ادارہ پنجابی لکھاریاں، 2010ء، ص 63-64
- 6- شاہد لطیف ہاشمی، گوشے، گوجرخان: پوٹھوہار رینٹل اُسارپبلی کیشنز، 2016ء، ص 43-44
- 7- امجد علی بھٹی رنعمان کیانی (مرتبین)، تارا تارا لو، دینہ: پرا لا پبلشرز، 2003ء، ص 26
- 8- اوہی، ص 144
- 9- سہ ماہی ”پُرا“ افسانہ نمبر، مدیر اعلیٰ: شیراز طاہر، گوجرخان: پوٹھوہار رینٹل اُسارپبلی کیشنز، 2016ء، ص 38-39
- 10- اوہی، ص 130
- 11- اوہی، ص 142

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan...-June 2020, PP

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2020ء، مسلسل شمارہ 9

☆ عائشہ شہزادی

ڈاکٹر شمیمہ بتول

پنجاب دی سپتری ”افضل تو صیف“

Abstract

Afzal Tuseef is a shining star of Punjabi literature. Her writings are creative and based on truth and rightfulness. Realistic description of her works makes him distinguish from other writers. She is a great, determined and brave writer in true sense. Her creations give hope to people as she emphasized upon her feelings or sentiments. Moreover, art of writing doesn't exploit the rights of the victimized. Hence, Tuseef's words are very powerful, magical and impressive which fascinate readers.

افضل تو صیف پنجابی تے اُردو زبان دی مہان لکھارن میں چہناں نے نثری تے شعری صفاں راہیں حق سچ داسنیہا دتا۔ افضل تو صیف 18 مئی 1936ء نوں اپنے ناکے پنڈ کوم ضلع لدھیانہ ہندوستان وچ پیدا جمیاں پر اصل وچ ایہہ جیہڑے پنڈ وی دھی اکھواندیاں میں، اوہ ایہناں دا دادکا پنڈ ”سمبلی“ ضلع ہشیار پور ہندوستان اے۔ اوہناں دے پیوداناں مہدی خاں تے ماں داناں زبیدہ بی بی سی۔ افضل تو صیف دو بھراواں دی کلی تے وڈی بھین سن۔ جدوں ایہہ جمیاں تاں زبیدہ بی بی

ایہناں نوں اپنے پیکے پنڈ چھڈ آئیاں۔ اوہناں نوں پالن پوسن دی ذمے واری زبیدہ بی بی دی چچیری تے مسیری بھین نے چک لئی۔ اوس نمائی داناں کا کی ماں سی جیہڑی بیوہ سی۔ اوہدی کوئی اولاد نہیں سی۔ اوہناں بارے افضل تو صیف اپنی ہڈ جیونی وچ لکھدیاں نیں:

”جمن والی داناں زبیدہ سی پر دھن جگر اوہد نہیں، ماں کا کی داسی۔ ماں کا کی میری پالنے والی سی۔ اوہدے کول دس کھیت سن۔ بوری دروازے تے بنھی ہوئی سی۔ کھلے ویڑھے والا گھر۔ کنک، مکئی، گڑ، شکر دے بھڑولے بھرے رہندے۔ سارے پنڈ دے نیانے نکلے آ کے اوہدے ویڑھے کھیڈ دے۔ اوہدیاں بییریاں دے بیر کھاندے۔ اوہ جگت کا کی ماں سی۔ پنڈ دے وڈے کا کی بلاوندے۔ نکلے نیانے ماں کا کی۔“ (1)

افضل تو صیف دی کا کی ماں نے اوہدے خوب چاء کیچے پر حیاتی اوہنوں بہتی مہلت نہ دتی۔ جدوں افضل تو صیف چھے کو وریاں دی ہوئی تاں کا کی ماں ایس جہان فانی توں ٹر گئی۔ ایہہ افضل تو صیف دی حیاتی دا پہلا دکھ سی تے پہلی ہجرت وی جیہڑی کوم توں سبلی اپنی اصل تھاں تے ایہناں نے کیتی۔ جیویں:

”میری ماں کا کی جو آپے کڑی جہی دسدی سی، دنیا چھڈ گئی۔ دو بے دن گھر سنا ہو گیا۔ بوری نوں شریکے والے کھول کے لے گئے۔ مینوں میرے داد کے لین آ گئے گھر چھٹ گیا۔ مکھن چو ریاں مک گئیاں۔ ہن دنیا پرانی سی۔“ (2)

افضل تو صیف دے دادکیاں وچ کڑیاں نوں پڑھاوون دارواج نہیں سی پر فیروی اوہناں دی والدہ تھوڑا بہت لکھنا پڑھنا جان دی سی۔ افضل تو صیف ہوراں نوں وی سکھایا۔ اوہناں دا پیوسر کاری ملازمت کرداسی۔ جدوں اوہ کوئٹہ بدلی ہو کے اپنے خاندان نال ٹر گئے۔ اوتھے اوہناں نے افضل تو صیف نوں پنجویں جماعت تیکر آپ ای پڑھایا، فیر سکول داخل کرا دتا۔ ایہناں نے گورنمنٹ گرلز سکول کوئٹہ توں میٹرک تے گورنمنٹ گرلز کالج کوئٹہ توں بی۔ اے دا امتحان پاس کیتا۔ اعلیٰ تعلیم

لئی اوہ لاہور آگئیاں تے گورنمنٹ کالج توں انگریزی وچ ماسٹری ڈگری حاصل کیتی۔ اوہناں اورینٹل کالج وچ داخلہ لیا پر کجھ ذاتی معاملات پاروں اوہ تعلیم جاری نہ رکھ سکیاں تے ایم اے اردو پرائیویٹ کیتا۔ تعلیم مکمل کرن مگروں اوہناں کجھ چر ہوم اکنامکس کالج وچ پڑھایا۔ فیر کالج آف ایجوکیشن وچ تدریسی عمل دا مڈھ بچھا۔ ریٹائرمنٹ تیکر اوہتے ای رہیاں۔

افضل توصیف نے پنجابی تے اردو دیاں ودھیریاں لکھتاں لکھیاں۔ وکھو وکھ اخباراں لئی مضمون وی لکھے۔ ایہناں دیاں پنجابی تے اردو لکھتاں وچ ”ٹاہلی میرے پچڑے“، ”ہتھ نہ لاکسنہڑے“، ”پنجیواں گھٹا“، ”من دیاں وستیاں“، ”امن ویلے ملاں گے“، ”کہداناں پنجاب“، ”ویلے دے پچھے پچھے“، ”درد کی دہلیز“، ”ہاری رپورٹ سے آخری فیصلے تک“، ”غلام نہ ہو جائے مشرق“، ”ایکشن، جمہوریت، مارشل لاء“، ”سوویت یونین کی آخری آواز“، ”شہر کے آنسو“، ”یہ غلام جمہوریت ہے“، ”کڑوا سچ“، ”گزرے تھے ہم جہاں سے“، ”لاوارث“، ”زمین پر لوٹ آنے کا دن“، ”دیکھی تیری دنیا“ تے ”لیبیا سازش کیس“ شامل نیں۔ افضل توصیف دیاں کئی لکھتاں نوں ایوارڈ وی ملے۔ اک لکھت ”ٹاہلی میرے پچڑے“ نوں اک ایوارڈ ناگ منی تے دو جا ایوارڈ اکیڈمی آف لیٹرز ولوں ملیا۔ ”ہتھ نہ لاکسنہڑے“ تے ”پنجیواں گھٹا“ نوں مسعود کھدر پوٹ ولوں ایوارڈ ملے۔

2000ء وچ افضل توصیف نوں ملنیم دی بہترین لکھارن ہون دا اعزاز دتا گیا۔ افضل توصیف نے 2010ء وچ پرائڈ آف پرفارمنس گورنر مسلمان تاثیرتھوں وصولیا۔ افضل توصیف 31 دسمبر 2014ء نوں اک طویل علالت مگروں چلانا کر گئیاں۔

افضل توصیف بطور کہانی کار، مضمون نگار، سفر نامہ نگار تے کالم نگار جانی پچھانی شخصیت نیں۔ اوہناں دی ہر لکھت اپنی مثال آپ اے۔ کیوں جے اوہناں نے اپنی لکھت بھاویں کہانی ہووے یا مضمون، سفر نامہ یا ہڈ جیونی، اوہنوں حقیقی رنگاں نال سجایا۔ فخر زمان دے آکھن موجب:

”افضل توصیف سکا لرسن، نقادسن، کہانی کارسن، سفر نامے لکھدیاں سن، اوہ اک

بہترین انسان سن۔ compromise نہیں سی کردیاں کیوں جے اوہناں دی

لوکاں نال کمٹمنٹ سی“۔ (3)

افضل توصیف دادور ملکی ونڈ ویلے دا خوفناک دور سی۔ اوہناں ہتھیریاں تکھیاں سولاں نوں اپنی اکھیں ویکھیا تے

کئی رشتیاں نوں وکھ ملک لئی دوٹوٹے ہوندىاں تکیا۔ اوہناں دے خاندان دالہووی ملکی ونڈ ویلے ملک دی مٹی وچ رلیا۔ ایس پاروں ای افضل تو صیف پنجاب دی مٹی دی خشبودی دیوانی سن، ایہدے نال چوکھی اپنائیت رکھدیاں نیں۔ شا کر حسین شا کر لکھدے نیں:

”افضل تو صیف اس نسل سے تعلق رکھتی تھیں جو قیام پاکستان کے وقت گیارہ برس کی تھیں لیکن ان کے ذہن میں وہ تمام تصاویر اور متحدہ ہندوستان میں جاری آزادی کی تحریکوں کو نہ صرف اپنی آنکھوں سے دیکھا بلکہ اس نسل نے آگ و خون کے دریا ہجرت کے وقت پار کیے۔ جس فکر کے ساتھ انہوں نے اپنے سفر کا آغاز کیا زندگی کے آخری دن تک انہی کے ساتھ رہا۔“ (4)

اوہناں دی ہر لکھت وچ پنجاب نال اوہدی بولی نال اوہدے وسنیکاں نال محبت تے ودھیری دل لگی نظر آوندی اے۔ اک پاسے غصہ، بے باکی، ندھڑکی تے دوجے پاسے ترفدی ہوئی کونج تے لٹی بھجی زنجی بلبیل وانگر احساس نیں۔ کسور ناہید افضل تو صیف بارے لکھدیاں نیں:

”اس نے پنجابی زبان کے فروغ کے لیے قلمی، علمی اور کتابی صورت میں بہت کام کیا۔ عجب طبیعت کی مالک تھی۔ غصہ اس کی رگ رگ میں بھرا ہوا تھا۔ اینگری اولڈ وومن تھی۔ میں کہتی تم لکھ کر غصہ نکال لیتی ہو۔ اتنا زیادہ مت بولا کرو مگر کبھی اس نے مصلحت سے کام نہیں لیا۔ بڑے بڑے لیڈروں کے سامنے کھل کے بات کی۔“ (5)

اوہناں دی شخصیت وچ ایس قدر ڈونگھیا ئی اے پی جتھے اک واری ڈکبی لائی جاوے تاں بندہ دوبارہ تر نہیں سکدا سگوں دلدل وچ ہو راندراى اندر دھسد اجاندا اے۔ افضل تو صیف دی کہانی بارے امرتاجی لکھدیاں نیں:

”میرے جاچے افضل تو صیف دی کہانی توں ودھ چنگی کہانی اے کتے نہیں

لکھی گئی۔“ (6)

افضل تو صیف ترقی پسند، حقیقت پسند، مظلوماں دی اواز، حق دی علمبردار، سچ دی متلاشی تے جمہوریت دی پیروکار سن۔ اوہناں دی شخصیت وچ سیاسی پکھ وی لبھدا اے۔ لکھتاں اُتے ایہدا چوکھا اثر وکھالی دیندا اے۔ اوہ اک سیاسی کارکن سن۔ اپنے لیڈرئی اوہناں نے چوکھیاں اوکڑاں نوں اپنے گل نال لایا سی۔ اوہ اپنے بعد اپنے شاگرداں نوں ایہہ کم سونپ گئیاں۔ طارق خورشید لکھدے نیں:

”Basically افضل تو صیف کا سیاسی پاکستان سے جو پیار ہے۔ وہ بہت زیادہ

Strong تھا۔ وہ انہوں نے اپنے شاگردوں میں Transfer کیا۔“ (7)

افضل تو صیف ہمت والی زبانی سن۔ اوہناں حیاتی وچ مڈھ توں اخیر تائیں غم تے تکلیفاں ویکھیاں۔ اوہناں غماں تے تکلیفاں نوں حاوی نہیں ہوون دتا سگوں بہادری نال حیاتی دے دکھاں تکلیفاں نوں جریا۔ منوبھائی لکھدے نیں:

”حقیقت ہے کہ پروفیسر افضل تو صیف سے زیادہ ہمت، جرأت اور بہادری

جیسا نمونہ بہت کم دیکھنے میں آیا ہے۔ جن حالات، مشکلات، مصائب اور

آزمائشوں سے تو صیف گزری ہیں، اُن سے گزرنے کا اعزاز کسی دانشور اور

نظریاتی پختگی رکھنے والی خاتون کو ہی حاصل ہو سکتا ہے۔“ (8)

افضل تو صیف نظریاتی شخصیت دی مالک سن۔ اوہناں لئی نظریہ اہمیت رکھدا سی۔ اوہ کدے وی اپنے نظریے نوں پس پشت نہیں سن رکھدیاں۔ ایس بارے شا کر حسین شا کر لکھدے نیں:

”انہوں نے اپنے نظریات پر کبھی سودا نہیں کیا۔ وہ جبر اور مایوسی کے سب

موسموں سے واقف رہیں لیکن اپنے نظریے کو افضل رکھا۔ وہ عصری مسائل سے

واقف تھیں، اس لیے ہر وقت ان کے حل کے لیے کوشاں رہتیں۔ وہ اپنی عوام

کو جاگیرداری کے چنگل سے باہر لانا چاہتی تھیں۔ اس کے لیے انہوں نے قلم

کے ذریعے جہاد کیا۔ وہ پاکستان کے تشخص، ثقافت، سیاست، خود مختاری

اور جمہوریت سے شناسا کرانا چاہتی تھیں۔“ (9)

افضل توصیف نے اپنے قلم نون مظلوم تے مجبور لوکاں دی آواز بنایا تے اوہناں دیاں اوکڑاں نون لوکاں کی سامنے
نتار کے رکھیا تاں جے حق تے سچ نون جانن تے ایہداسا تھ دیون۔ لوکاں نون بوگس سوچ وچوں کڈھیا تے حقیقی دنیا ول
پریریا۔ حقیقت داسا منا کرن دی ہمت پیدا کرن لئی اوہناں دیاں لکھتاں دا ودھیرا تھ اے۔ محمد عامر اعوان دے بقول:

“She became the real voice of struggling and
starving people in Pakistan and the sub
continent.” (10)

افضل توصیف اصول پسندن تے کدے وی اصولاں اُتے سمجھوینہ نہیں کردیاں سن بھائیں جنی وی قیمت بھرنی پے
جاوے۔ اوہ اک واقعی دبنگ زنانی سن۔ تنویر قیصر لکھدے نیں:

”پروفیسر افضل توصیف سیکولر خیالات کی حامل دبنگ اور دلیر خاتون
تھیں۔“ (11)

افضل توصیف نے ہمیش اکھراں دے نشتر چلائے۔ کدے وی اپنے بیان توں نہ تے مکریاں تے نہ ای پکھے
ہٹیاں۔ اوہناں دی بہادری تے دلیری ودھیری داد دیکھد اراے۔ حامد میر دے بقول:

”افضل توصیف صرف ایک لکھنے والی نہیں بلکہ ایک استاد اور فائٹر بھی تھیں۔
میں نے ان کے لیے فائٹر کا لفظ اس لیے استعمال کیا ہے کہ خود بھی زمانہ طالب
علمی میں ان سے قلم کے ذریعے لڑنا سیکھا۔“ (12)

افضل توصیف اوس دور دی لکھارن سن، جدوں ہر پاسے مارشل لاء راج سی۔ اوس ویلے دے لکھاریاں تے
اوہناں دیاں لکھتاں اتے چوکھیاں پابندیاں لائیاں گئیاں۔ انہنا پسندی دا بازار گرم سی پر افضل توصیف دی قلم اوس دور دی

داستان بیان کرن توں نہ رُکی۔ اوہناں اپنے اتے ظلم برداشت کر لیا پر لوکاں اُتے ہون والے ظلم لئی او از چکن توں ہرگز نہ رُکیاں تے نہ ای ڈریاں۔ مہدی حسن دے آکھن موجب:

”افضل تو صیف جمہوریت پسند تھی۔ وہ ان لوگوں میں شامل تھیں جو جرأت کے ساتھ حالات کا مقابلہ کرتی تھی۔ میں سمجھتا ہوں بہت کم لوگ ایسے ہیں جو جرأت کے ساتھ لکھتے ہیں اور انتہا پسندی کو شکست دیتے ہیں۔ افضل انہی میں سے ایک تھیں۔ عوام دوست تھیں۔ ہر فساد کے دور میں بہت ظلم ہوا اور ان کے ساتھ کئی بار نوکری سے بھی نکالی گئیں۔“ (13)

وڈا لکھاری اوہ ہوندا اے جیہڑا نا صرف آ لے دوالے دے لوکاں دی مظلومیت نوں بیان کرے اوہ داخل تلاش کرے سگوں ظلم کرن والیاں نوں کیفر کردار تیکر اپڑائے۔ افضل تو صیف وی اجہی لکھارن سن جیہڑیاں ہر حال وچ اپنے مدعے تے قائم رہندیاں سن تے پچھے نہیں سن پرندیاں۔ جمیل احمد پال آکھدے نیں:

”اوہناں دی لڑائی باطل نال سی۔ حق لئی لڑدیاں رہیاں۔ نڈرتے بے باک سن۔ کوئی گل کرن توں شرماندیاں نہیں سن۔ نچلے طبقے دے لوکاں تے مظلوماں لئی نرم دل رکھدیاں سن۔“ (14)

مکدی گل ایہہ پئی افضل تو صیف دیاں ساریاں لکھتاں حق سچ تے مبنی نیں۔ اوہناں دے اکھرتے جملے اوہناں دی شخصیت دے عکاس یعنی ندھڑک تے بے باک نیں۔ اوہناں نے اپنیاں لکھتاں نال جیہڑا شعور لوکاں وچ اُجاگر کیتا، اوہ قابل تعریف اے۔ پروین ملک نے افضل تو صیف لئی وارث شاہ دا ایہہ شعر آکھ کے اوہناں دیاں لکھتاں دا خلاصہ پیش کیتا:

”وارث شاہ اوہ سدا جیوندے رہن جہناں کیتیاں نیک کمایاں ہن“
تے اوہناں (افضل تو صیف) دیاں نیک کمایاں ای نیں جیہڑیاں اج ساڈے کم آ رہیاں نیں۔“ (15)

افضل توصيف دياں لکھتاں لوکائی لئی نایاب تحفہ نیں۔ اوہناں دامواد حقیقت تے مبنی اے جہناں وچ ودھیرے سبق موجود نیں جیہڑے سماج دی اصلاح کرن لئی چوکھے کارآمد نیں۔ ندھڑکی تے بے باکی ہر لکھاری دی ذات دا حصہ اے۔ ایس توں بغیر لکھاری اک اُچا تے سچا لکھاری کدے نہیں آکھواسکد اجد کہ افضل توصیف اُچے تے سچے لکھاریاں دی صف اول وچ نیں۔

حوالے

- 1- افضل توصیف، من دیاں وستیاں، لاہور: ادارہ پنجابی زبان و ادب تے ثقافت، 1999ء، ص 21
- 2- اوہی، ص 22
- 3- فخر زمان، گل بات، لاہور: 23 اکتوبر 2016ء
- 4- www.dailyurdu.columns.express 11, 2015
- 5- www.dailyurdu.columns.Jang 16, 2015
- 6- من دیاں وستیاں، فلیپ کور
- 7- طارق خورشید، گل بات، لاہور: 15 نومبر 2016ء
- 8- www.pakdiscussion.com
- 9- www.dailyurdu.columns.express, 11, 2015
- 10- Muhamamd Amir Awan (Translator), Twenty Fifth Hour, Lahore: Ferozsos, 2013, Flap cover
- 11- تنویر قیصر، گل بات، لاہور: 23 اکتوبر 2016ء
- 12- hamidmir@janguroup.com.pk
- 13- مہدی حسن، گل بات، لاہور: 10 نومبر 2016ء
- 14- جمیل احمد پال، گل بات، لاہور: 21 نومبر 2016ء
- 15- پروین ملک، گل بات، لاہور: 23 اپریل 2017ء

ISSN:2518-5039

Research Journal

BIENNIAL
PARAKH
LAHORE *No. 09*

Department of Punjabi Language & Literature
Lahore College for Women University,
Lahore-Pakistan
2020

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan) Vol: 9
Jan-Jun 2020, pp

ਪਾਰਖਿ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਭਿਗਾ ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ
ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ
ਮਹਿਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ
(ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਲਈ: 9, ਜਨਵਰੀ- ਜੂਨ 2020,
ਪੰਨੇ

ਪਰਮੰਦਰ ਸਾਖਿ**ਤਸੱਵੁਫ਼, ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ****Abstract**

Humans from the very first day to till date of human existence, created many norms and institutions to have and live a better life. Many of these norms do not acquire any written proofs or documentation, but it was as a part of human's existence. These very norms affect and direct human lives accordingly. Not a single discipline left aside from this affect. By the time these norms and institutions became ethics of human kind. The ethical behaviour of any human decides his or her intellect and the cultural background. This ethical behaviour fixes our status in society.

Ethics may be briefly defined as “the Science of Morality” or as “the Study of right conduct or duty”. It is the science which explains the fact of moral life and indicates the course in which human activities should be directed. It is essentially an investigation into the notions of good and bad, right and wrong and the connected notion of duty, as applied to conduct or voluntary action. When we try to find the history of ethics, we find religion had been a basic and powerful driver of humans to embrace this ethical behaviour at first. Religion had a crucial role to play in humans' ethical conscience.

Sufism played a vital role in ethical history through prominent *Sufis* of all time. Punjabi Literature history witnesses the beginning with the writings of *Baba Sheikh Farid*. As of many other *Sufis* *Baba Sheikh Farid* preached of Ethics. His very discourse and teachings are related to human behaviour and conscience. *Baba Farid* Bani is compiled in *Guru Granth Sahib* By *Guru Arjan Sahib* along with 14 other *Bhagats*, 11 *Bhatts*, 4 *Sikhs* And 6 *Sikh Gurus*. *Sikhs* consider all of them who includes in *Guru Granth Sahib* as *Guru* so *Sufi's* and *Sikhs* share the same ethical behaviour as such. So our concern in this research

paper is to find the ethics in *Sufism* itself and ethical behaviour which *Baba Sheikh Farid* celebrates.

ਤਸੱਵੁਫ਼

ਤਸੱਵੁਫ਼ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਹੱਸਿਾ ਹੈ ਜਸਿ ਉੱਪਰ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਇਸਲਾਮਕ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਭਿਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਰ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਇਕਹਰਾ ਬਣਾਉਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਘੜ੍ਹੇ ਦਾਇਰਿਆਂ ਵੱਚਿ ਹੀ ਕੈਦ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਝ ਹੀ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਜਾਂ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਦੀ ਪਰਭਿਾਸ਼ਾ ਜੀਨੀ ਸਟੀਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਓਨੀ ਹੀ ਇਹ ਬੰਧਨ ਵੱਚਿ ਬੰਨ੍ਹ ਜਾਵੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਕੀ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਵਗਿਸਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਦੀ ਪਰਭਿਾਸ਼ਾ ਵੀ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੜ੍ਹ ਲਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਇਸਨੂੰ ਸੌਧਿ ਕਰਨ 'ਤੇ ਖ਼ਰਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਫਰਿ ਵੀ ਇਸਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪਰਭਿਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਕਿਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਤਸੱਵੁਫ਼ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਵੀ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਕਿਸ ਬਾਰੇ ਕਈ ਰਾਵਾਂ ਮਲਿਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਦਿਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕੀ 'ਸੂਫ਼ੀ' ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਸੂਫ਼ੀ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਉਕਿ ਉਹ ਸੂਫ਼ ਯਾਨੀ ਕੀ ਉੱਨ/ਪੱਸ਼ਮ ਦਾ ਲਬਿਸ ਪਹਨਿਦੇ ਸਨ। ਉੱਨ ਨੂੰ ਸਾਦਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਇਸਨੂੰ ਫੈਲਸੁਫ਼ (ਫਲਿਸਾਫ਼) ਵਚਿ ਨਕਿਲਿਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਹਿੜੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਬਿ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪਹਲੀ ਸਫ਼ ਵੱਚਿ ਬੈਠਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪਹਲੀ ਕਤਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਇਸਦਾ ਆਉਣਾ 'ਸਫ਼ਾ' ਤੋਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, 'ਸਫ਼ਾ' ਮਾਇਨੇ ਸਫ਼ਾਈ ਜਾਂ ਪਵੱਤਰਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕੀ ਸੂਫ਼ੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਪਵੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਅਚਾਰ-ਵਹਿਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤਾ ਮਤ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਹਿੜੇ ਉੱਨ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਨਿਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵੱਚਿ ਅਜਹਿਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਫਰੀਦਾ ਕੰਨ ਮੁਸਲਾ ਸੂਫ਼ੁ ਗਲਿ ਦਲਿਿ ਕਾਤੀ ਗੁਫ਼ੁ ਵਾਤੀ।।

ਤਸੱਵੁਫ਼ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਈ ਰਾਵਾਂ ਮਲਿਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕੀ ਇਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਬਿ ਦੀਆਂ ਸੌਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕੀ ਇਹ ਇਸਲਾਮਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਲ ਵੱਚਿ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਲੋਕ ਇਸਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਤੋਂ ਉਲਟ ਪੈਦਾ ਰਾਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਲਿਾਂ ਅਲ ਗਜ਼ਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਤਿਬ 'ਰਵਾਈਵਲ ਆਫ਼ ਰੀਲੀਜੀਅਸ ਸਾਇੰਸਸ' (Revival of Religious Sciences) ਵੱਚਿ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕੀ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਸਿ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸ਼ਰਾਅ ਤੋਂ ਉਲਟ ਨਹੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸਲਿਸਲਿੇ

ਅਲੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ਼ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਸਰਿਫ਼ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਹੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਲੀ ਦੀ ਥਾਂਵੇਂ ਅਬੂ ਬਕਰ ਰਾਹੀਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ਼ ਆਪਣੀ ਲੜ੍ਹੀ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ ਦੇ ਪੰਜ ਗੜ੍ਹ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ – ਇਰਾਨ, ਮਸਿਰ, ਅਰਬ, ਤੁਰਕੀ ਅਤੇ ਹੰਦਿਸਤਾਨ (ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ)।

‘ਤਸੱਵੁਫ਼ ਮੁਤਾਬਕ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਰਾਹ ਪ੍ਰੇਮ, ਮੁਹੱਬਤ ਅਤੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਕ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਲ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੇ ਅੱਠ ਰਾਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ :-

- 1) ਅਬੂਦੀਅਤ – ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਸੇਵਕ ਸਮਝਣਾ।
- 2) ਇਸ਼ਕ – ਰੱਬ ਨਾਲ਼ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ।
- 3) ਜ਼ੁਰਦ – ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨੀ।
- 4) ਮਾਰਫ਼ਤ – ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ।
- 5) ਵਜਦ – ਮਸਤੀ ਵੱਚਿ ਆਉਣਾ।
- 6) ਹਕੀਕਤ – ਸਚਾਈ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ।
- 7) ਵਸਲ – ਰੱਬ ਨਾਲ਼ ਮਿਲਾਪ।
- 8) ਫ਼ਨਾ – ਰੱਬ ਵੱਚਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਟਿਾ ਦੇਣਾ।ⁱⁱ

ਇਸ ਰਾਹ ‘ਤੇ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਕ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਬਹੁਤ ਅਹਮਿ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ਼ ਰੱਬ ਦੀ ਮਹਿਰ ਬਹੁਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹ ‘ਤੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੱਚਿ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ:-

1) ਤੌਬਾ	2) ਸਬਰ
3) ਸ਼ੁਕਰ
(ਆਸ)	4) ਰਜ਼ਿਾ
5) ਖੌਫ਼
(ਤਪ)	6) ਜ਼ੁਰਦ
7) ਫ਼ਕਰ (ਆਪ-ਸਹੇੜੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੇ ਤਿਆਗ)	
8) ਤੌਹੀਦ (ਮਨ ਮਾਰ ਕੇ ਰੱਬ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸਮਝਣਾ)	

9) ਤਵੱਕੁਲ (ਰੱਬ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ)

10) ਮੁਹੱਬਤ।ⁱⁱⁱ

ਤਸੱਵੁਫ਼ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਉਲਟ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਪਛਿਲੇ ਦੌਰ ਵੱਚਿ ਹੋਏ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੱਚਿ ਕੁਰਾਨ ਜਾਂ ਨਮਾਜ਼ ਤੋਂ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋਣਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵੱਚਿ ਇਸਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਿਧਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਜਾਂ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਸਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵੱਚਿ ਵਾਪਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਛਿਲੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਵੱਚਿ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਫਰਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵੱਚਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਂ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਆਉਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵੱਚਿ 16ਵੀਂ-17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵੱਚਿ ਹੋਏ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵੱਚਿ ਹੋਏ ਬਾਬਾ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਮਕਬੂਲ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਜੱਥੇ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਚਾਰ ਅਤੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਵੱਚਿ ਵੀ ਵੱਡੇ ਫਰਕ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਚਿ ਮਕਬੂਲ ਇਹ ਤੰਨ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਕ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸਲਿਸਲਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਲਿਸਲਿਆਂ ਜਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਫਰਕ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਫਰਕ ਤੈਅ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਲਿਸਲਿ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਕਰਮਵਾਰ ਮਲਾਮਤੀ ਅਤੇ ਕਾਦਰੀ ਸਲਿਸਲਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਜੱਥੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਲਿਸਲਿਆਂ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨਮਾਜ਼ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਹਨ ਉੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਾਲ਼ੇ ਅਗਲੇ ਸੂਫ਼ੀ ਨਮਾਜ਼, ਕਲਮੇ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵੱਚਿ ਖ਼ਰੇ ਉੱਤਰਨਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਮਿ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਦਾਚਾਰ

ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਹੋਂਦਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੇਧ ਦੇਣ ਲਈ ਕਈ ਕਸਿਮ ਦੇ ਨਯਿਮਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਘੜ੍ਹੀ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹਨਾਂ ਨਯਿਮਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਲਖਿਤ ਗਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਬਸ਼ਰ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦਾ ਹੱਸਿਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸਨੂੰ ਹੀ ਸਦਾਚਾਰ, ਸਦਾਚਾਰ ਜਾਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਹਿ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਸਿੇ ਵਚਿਾਰ, ਕਾਰਜ, ਕਰਿਦਾਰ, ਜਾਇਜ਼, ਨਾਜਾਇਜ਼ ਨੂੰ ਨਰਿਧਾਰਤਿ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਯਿਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਹੀ-ਗਲਤ, ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਅਤੇ ਲਾਹੇਵੰਦ ਜਾਂ ਨੁਕਸਾਨਦਾਇਕ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਹਿ ਕੋਈ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਛੇਹ ਤੋਂ ਅਭੱਜਿ ਰਹਿਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸਦੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵੱਚਿ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵੱਚਿ ਸੱਖਿਆ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਰਦਾਰ ਸਾਬਤਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਸਦਾ ਹੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਸ਼ਿਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਰਾਵਾਂ ਵੀ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਵਿਾਦ ਦਾ ਮਸਲਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਹੱਸਿਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਧਰਮ ਵਚਿਲੇ

ਵਚਾਰ ਰੱਬ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਨੇਮ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਦਾਚਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵੱਚਿ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਪਛਾਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਪਰਭਿਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਸਦਾਚਾਰ ਨਸ਼ਿਚਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। 'ਪਲੈਟੋ' ਡਾਇਲਾਗਜ਼ ਆਫ ਸਾਕਰੇਟਸ' (Dialogues of Socrates) ਵੱਚਿ ਸੁਆਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਦੇਵਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਪਿਆਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਪਵੱਤਿਤ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਪਵੱਤਿਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਵਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪਿਆਰਦੇ ਹਨ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹੀ ਬਹਸਿ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਨਰਿਭਰ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਕਈ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਦਾਚਾਰ ਧਰਮ ਵੱਚਿ ਨਕਿਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰ ਵੱਚਿ ਨਕਿਲਿਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਦਾਚਾਰ ਸ਼ਾਇਦ ਧਰਮ ਵੱਚਿ ਨਕਿਲਿਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਧਰਮ ਸਦਾਚਾਰ ਵੱਚਿ ਨਹੀਂ। ਤੀਜਾ ਵਚਾਰ ਇਸ ਤੋ ਉਲਟ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਾਂਝ ਹੈ ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਚੀਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੱਸਿ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦਾਨਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।^{iv} ਸਦਾਚਾਰ ਵੱਚਿ ਦੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਫ਼ਰਜ਼ ਅਤੇ ਹੱਕ ਦੇ ਸੁਮੇਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੱਤਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕੁਝ ਹੱਕ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰ ਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਇਸ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਪਰਭਿਸ਼ਾ ਦੰਦਿਆਂ ਪਹਾਨੀਭੂਸ਼ਣ ਚੈਟਰਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, "ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵੱਚਿ "ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਵਗਿਆਨ" ਜਾਂ "ਸਹੀ ਰਵੱਈਏ ਜਾਂ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਧਿਐਨ" ਵਜੋਂ ਪਰਭਿਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਵਗਿਆਨ ਹੈ ਜਹਿੜਾ ਕਿ ਅਖ਼ਲਾਕੀ ਜ਼ੰਦਗੀ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪਰਭਿਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਕਰਿਐ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਸਿ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਚੱਲਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵੱਚਿ ਯਕੀਨਨ ਹੀ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮਾੜੇ, ਸਹੀ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਤ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਫ਼ਰਜ਼/ਧਰਮ ਦੀ ਜੁੜਵੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਨਤਿਾਰਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਕੀੜ ਹੈ।"^v ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਡੇ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਆਚਾਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਆਚਾਰ ਸਾਡੇ ਕਰਿਦਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਈ ਜਾਂ ਬੁਰਾਈ ਸਾਡੇ ਕਰਿਦਾਰ ਨੂੰ ਨਰਿਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਬਾਕੀ ਵਗਿਆਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾ ਜੁੜਦੀ ਹੈ ਜਵਿੱ ਕਿ ਮਨੋਵਗਿਆਨ, ਸਮਾਜ ਵਗਿਆਨ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਦਰਸ਼ਨ, ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਪਰਾਭੌਤਕਿਤਾ ਨਾਲ ਵੀ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸਦਾ ਇਤਹਿਸ ਖੋਜਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹੀ ਸਮਝ ਸਕਾਂਗੇ ਕਿ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਨੂੰਹ-ਮਾਸ ਵਰਗਾ ਜੋੜ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵੱਚਿ ਜਹਿੜਾ ਸੂਰੂਆਤੀ ਡਿਦਕੋਰਸ ਸਦਾਚਾਰ ਜਾਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਾਹਕ ਬਣਿਆ ਉਸਦਾ ਖਾਸਾ ਧਾਰਮਕ ਸੀ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੋਦ ਵੱਚਿ ਆਉਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਧਰਮ ਆਧਾਰਤ ਸਦਾਚਾਰ ਮੁੱਖ ਨਾ ਰਹਿੰਕੇ ਦੋਹਰੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਥਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਬੇਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਘਾੜਤ ਘੜ੍ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਵੱਚਿ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਬਿ ਦੀਆਂ ਸੱਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਬਿ ਦੀਆਂ ਸੱਖਿਆਵਾਂ ਕੁਰਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਦੀਸਾਂ ਵੱਚਿ ਦਰਜ ਹਨ। 'ਅਲਬੁਖਾਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਦੀਸਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵੱਚਿ ਇਸਲਾਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਚਿ ਸੋਲਾਂ ਸਾਲ ਰਟਨ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਜਜ਼ਾਰ ਬਰਿਧਾਂ ਤੋਂ 600,000 ਹਦੀਸਾਂ ਇਕਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਚਿ 7275 ਪੁਰਮਾਣਕਿ ਹਦੀਸਾਂ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਵੱਚਿ ਕਈ ਹਦੀਸਾਂ ਅਜਹੀਆਂ ਮਲਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਵਚਿਰਾਂ ਦੀ ਚੁਲ ਕਹਿ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਵਿੰ "ਫ਼ਕਰ ਭਾਵ ਗ਼ਰੀਬੀ ਉੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਖ਼ਰ ਹੈ।" ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਬਿ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਥਨ ਹੈ, "ਹੇ ਰੱਬਾ, ਮੈਨੂੰ ਨੀਵਿਆਂ ਜੀਣ, ਨੀਵਿਆਂ ਮਰਨ ਤੇ ਕਠਿਅਤ ਵਾਲੇ ਦਨਿ ਨੀਵਿਆਂ ਵੱਚਿ ਉੱਠਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਦੇਵੀ।" ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਬਿ ਦੇ ਇਸ ਬਚਨ ਨੂੰ ਤਵੱਕੁਲ (ਭਰੋਸਾ) ਦੇ ਸਧਿਾਂਤ ਨਾਲ ਜੋੜੋ: "ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਰੱਬ ਵੱਚਿ ਭਰੋਸਾ ਕਰੋਗੇ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪਾਲੇਗਾ ਜੇ ਸਵੇਰੇ ਭੁਖਿਆਂ ਨਕਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਰਜ ਪੁਜ ਕੇ ਮੁੜਦੇ ਹਨ।" ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਹੋਰ ਹਦੀਸਾਂ ਵੱਚਿ ਸੂਫੀ ਸਧਿਾਂਤਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਮਲਿ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।⁵

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਲੇ ਲਈ ਬਣਾਏ ਨਯਿਮਾਂ 'ਤੇ ਖੜੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵੱਚਿ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਯਿਮ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਜਹਿੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਵੱਚਿ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਸਖਿਰ ਸਨ ਉਹ ਅੱਗੇ ਜਾ ਹੋਰਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵੱਚਿ ਕੁਫ਼ਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਸ਼ਰਾਅ ਅਧਾਰਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਅ ਦੇ ਨਯਿਮਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਸਖਿਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸਲਾਮ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸੰਸਾਰ ਵੱਚਿ ਫੈਲਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਜੱਬਿ ਹੋਰਨਾਂ ਵਚਿਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਭਾਵਤਿ ਕੀਤਾ ਉੱਥੇ ਹੀ ਹੋਰਨਾਂ ਵਚਿਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪੁਰਭਾਵ ਵੀ ਮੁਕਾਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿਆ। ਸੰਸਾਰ ਵੱਚਿ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਉੱਪਰ ਜੱਬਿ ਇਸਾਈਅਤ ਅਤੇ ਪਲੇਟੋ ਦਾ ਪੁਰਭਾਵ ਪਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਾਂਦਿਸਤਾਨ ਵੱਚਿ ਇਸ 'ਤੇ ਬੁੱਧ, ਵੇਦਾਂਤ, ਯੋਗ ਆਦਿ ਦਾ ਪੁਰਭਾਵ ਪਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸੁਭਾਅ ਵੱਚਿ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਲਿਸਲਿਆਂ ਵੱਚਿ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਵਾਪਰੀਆਂ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ

ਤਸੱਵੁਫ਼ ਦਾ ਨਾਤਾ ਸਦਾਚਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਖੋਜ ਹਰ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਕਾਲ ਵੱਚਿ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਹੋਏਗੀ। ਤਸੱਵੁਫ਼ ਵੱਚਿ ਵੀ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਬਦਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਪਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਅਸਰ ਪੈਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ

ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸੂਫੀ ਸਾਧਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਅਹਮਿ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਬਦਲਦਿਆਂ ਉਹ ਅਗਲੇਰੇ ਸੂਫੀਆਂ ਲਈ ਬੇਮਾਅਨੇ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਵੱਚਿ ਆਏ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 9ਵੀਂ-10ਵੀਂ ਸਦੀ ਵੱਚਿ ਮਲਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵੱਚਿ ਲਖਿਣ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਹੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੁਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵੱਚਿ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਰਾਗ ਆਸਾ ਅਤੇ ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵੱਚਿ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 112 ਸ਼ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲਿ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਜੱਥੇ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਵੀ ਪੱਲਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੱਚਿ ਇਸਲਾਮੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਉਪਮਹਾਂਦੀਪ (ਭਾਰਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਝਲਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਹ ਦੇਵਾਂ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਾਇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਦਾ ਖ਼ਾਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਸ਼ਰਾਅ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਨਮਾਜ਼ੀ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਉਸ ਰੱਬ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਸਲ ਟੀਚਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਸ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵੱਚਿ ਖੈਰ ਮੰਗਦੇ ਹਨ:-

ਤੇਰੀ ਪਨਹ ਖੁਦਾਇ ਤੂ ਬਖਸੰਦਗੀ॥

ਸੇਖ ਫਰੀਦੈ ਖੈਰੁ ਦੀਜੈ ਬੰਦਗੀ॥

ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਮਾਜ਼ ਨਾ ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਵੀਅਕਤੀ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੀ ਵਚਿਾਰ ਹਨ:-

ਫਰੀਦਾ ਬੇ ਨਮਾਜ਼ਾ ਕੁਤਿਆ ਏਹ ਨ ਭਲੀ ਰੀਤੀ॥

ਕਬਹੀ ਚਲਾਨ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤੀ॥^{vi}

ਇਹੀ ਸੁਨੇਹਾ ਸੱਖਿ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਹੱਸੀ ਹੈ ਜਹਿੜਾ ਨਤਿਨੇਮ ਵੱਚਿ ਸੱਖਿ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਵੱਚਿ ਸ਼ਾਮਲਿ ਹੈ। ਪੰਜ ਵਖਤ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਪੰਜ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਨਤਿਨੇਮ ਸੱਖਿ ਸੁਰਤ ਦਾ ਹੱਸੀ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖ ਸਾਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵੱਚਿ ਜੁੜਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਦੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵੱਚਿ ਕਸਿ ਕਸਿਮ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੱਕਿਆਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੁਨੇਹੇ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੋਰ ਸੁਨੇਹਾ ਇੰਝ ਹੈ:-

ਉਠੁ ਫਰੀਦਾ ਵਜੁ ਸਾਜੀ ਸੁਬਹ ਨਮਿਜ ਗੁਜਾਰੀ॥

ਜੇ ਸਰਿ ਸਾਈ ਨਾ ਨਵਿ ਸੇ ਸਰਿ ਕਪਾ ਉਤਾਰੀ॥^{vii}

ਬਾਬਾ ਜੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਹਿੜਾ ਸਰਿ ਉਸ ਮਾਲਕ ਖ਼ੁਦਾ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਝੁਕਦਾ ਉਹ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣਾ ਇੱਕ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਅਜਹਿ ਹੀ ਨਾ ਨਵਿਣ ਵਾਲੇ ਸਰਿ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਹਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਅਜਹਿ ਸਰਿ ਨੂੰ ਹਾਂਡੀ ਹੇਠ ਬਾਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੇ ਖ਼ੁਦਾ ਬੰਦਗੀ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਬੰਦੇ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣਾ ਬਾਬਾ ਜੀ ਲਈ ਕੋਈ ਮਾਇਨੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ।

ਅਕਸਰ ਵਦਿਵਾਨ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਮੌਤ ਦਾ ਭੈਅ ਦੇ ਲੁਕਾਈ ਤੋਂ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਬੰਦਗੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਤਰਾਸ਼ਣ ਦਾ ਜਹਿੜਾ ਕੰਮ

ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬਹਿਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਅਹਮਿ ਹਨ। ਅੱਜ ਜੇਕਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੋਈ ਬਮਿਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਕੜ ਵੱਚਿ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਦਲਿ, ਉਦਾਸੀ ਜਾਂ ਡਪਿਰੈਸ਼ਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਨਾਲਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਵੈਰੀ ਬਣਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵੈਰ ਦੀ ਕਾਟ ਇਹ ਬੰਦਗੀ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਦੌਤਾ ਇਹ ਭੈਅ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਬਤਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭੈਅ ਵੱਚਿ ਨਰਿਮਲਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਭੈਅ ਰੱਬ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀ ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਵੱਚਿ ਗੜ੍ਹਚੇ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਰੱਬ ਦੇ ਹੋਰ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ:-

ਫਰੀਦਾ ਜਾ ਤਉ ਖਟਣ ਵੇਲ ਤਾ ਤੂ ਰਤਾ ਦੁਨਿਸਉ॥

ਮਰਗ ਸਵਾਈ ਨੀਹਿ ਜਾ ਭਰਿਆ ਤਾ ਲਦਿਆ॥^{viii}

ਬਾਬਾ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੋ ਫ਼ਰੀਦ! ਜਦੋਂ ਤੇਰਾ ਖੱਟਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ ਤਦ ਤੂੰ ਦੁਨੀਆ ਨਾਲ ਮਸਤ ਰਹਿ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਨੀਹ ਪੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੇਰੇ ਸਾਹ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸੋ ਇਹਨਾਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਰੰਗ ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਖੁਦਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋਣਾ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਬੰਦਗੀ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖ ਦੀ ਨੀਹ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਜਾਉਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਲੜ੍ਹ ਕਸਿਮ ਦੇ ਅਰਥ ਇਸਨੂੰ ਸਰਿਫ਼ ਖਾਣ ਪੀਣ ਤੱਕ ਸਮੇਟ ਦੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਸਲੋਕ ਵੱਚਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਅਹਮਿ ਪਹਲੂ ਵੱਚਿ ਅਜਿਹੀ ਫ਼ਕੀਰੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਰਸਾਂ ਵੱਚਿ ਫਸਣ ਨਾਲੋਂ ਉਹ ਸਾਦਾ ਜਾਉਣ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਹੋਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੀ ਭੁੱਖ ਸਾਡੀ ਬਰਿਤੀ ਭਟਕਾਉਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਸੁਭਾਅ ਸਾਡਾ ਕਰਿਦਾਰ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਕਰਿਦਾਰ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਸਦਾਚਾਰ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ 'ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਉਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਾਦਗੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਦੇ ਕਸਿਮ ਦਾ ਹੱਕ ਖੇਹਣ ਜਾਂ ਮਾਰਨ ਦਾ ਨਹੀ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸੁਭਾਅ ਨਾਲ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀ ਫ਼ਕਿਰ ਵੱਚਿ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵੱਚਿ ਕਈ ਵਾਰ ਚੁਲੀਹੇ ਕੱਟੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਹਣਿ-ਸਹਣਿ ਵੀ ਸਾਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਜਣਾ ਖਾਣੇ ਦਾ ਮੈਟਾਫ਼ਰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਵੱਚਿ ਅਰਥ ਪਸਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਵਚਨ/ਡਸਿਕੋਰਸ ਸਰਿਜਦੀ ਹੈ:-

ਫਰੀਦਾ ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖ॥

ਜਨਿ ਖਾਧੀ ਚੋਪੜੀ ਘਣੇ ਸਹਨਿਗੇ ਦੁਖ॥

ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇ ਕੈ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ॥

ਫਰੀਦਾ ਦੇਖੀ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ॥^{ix}

ਸੱਖਿ ਸੁਰਤ ਵੱਚਿ ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਤੰਨਿ ਅਸੂਲਾਂ ਵੱਚਿ ਗਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ- ਨਾਮ ਜਪਣਾ, ਕਰਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣਾ। ਇਸ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੱਚਿ ਵੀ ਭਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਲੁਕਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਅਜਹਿ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਕੋਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮਜੀਠ ਵਾਂਗ ਸੜਦਾ ਹੈ:-

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਮੈਂ ਹੋਦਾ ਵਾਰਿਆ ਮਤਿ ਆਇੜਿਆ॥

ਹੋੜਾ ਜਲੈ ਮਜੀਠ ਜਉ ਉਪਰਿ ਅੰਗਾਰਾ॥^x

ਬਾਬਾ ਜੀ ਵੰਡਣ ਦੇ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਜਹਿੜਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੱਦਿ ਹਨ ਉਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਅਹਮਿ ਹੈ, ਕਉਕਿ ਅਕਸਰ ਮਨੁੱਖ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਆਪ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਸਿ ਨੂੰ ਕੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਅਜਹਿ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਹੱਲ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵੱਚਿ ਸੱਚੇ ਭਗਤ ਦੇ ਕਰਿਦਾਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦੱਦਿ ਹਨ। ਉਹ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਹਿਦੇ ਕੋਲ ਮਤ ਹੋਵੇ ਪਰ ਫਰਿ ਵੀ ਅਕਲ ਦਾ ਰੋਅਬ ਨਾ ਪਾਵੇ, ਜੇਰ ਹੋਵੇ ਪਰ ਨਮਿਆਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜੀਵੇ, ਅਤੇ ਜੇ ਜਸਿ ਕੋਲ ਦੇਣ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਵੰਢ ਦੇਵੇ ਅਜਹਿ ਵਾਅਕਤੀ ਭਗਤ ਕਹਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

ਮਤਿ ਹੋਦੀ ਹੋਇ ਇਆਣਾ॥

ਤਾਣ ਹੋਦੇ ਹੋਇ ਨਤਿਆਣਾ॥

ਅਣਹੋਦੇ ਆਪੁ ਵੰਡਾਏ॥

ਕੇ ਐਸਾ ਭਗਤੁ ਸਦਾਏ॥^{xi}

ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦੱਸੇ ਬੰਦਗੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵੱਚਿ ਹੀ ਮਨ ਦੇ ਟਕਿਆ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਹਿੜਾ ਮਨ ਖੁਦਾਈ ਅਜਮਤ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵੱਚਿ ਕਸਿ ਲਈ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਕਸਿ ਦੀ ਦੱਤੀ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਇਵਜ਼ਾਨਾ ਬੁਰਾਈ ਵੱਚਿ ਨਹੀਂ ਦੱਦਾ ਸਗੋਂ ਆਪਣਾ ਮਨ ਟਕਿਆ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਡੋਲਦਾ ਨਹੀਂ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਕਸਿ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੇ ਅਤੇ ਬੁਰਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਭਲਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਹੀ ਦੱਦਿ ਹਨ:-

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆ ਤਨਿ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮੀ॥

ਆਪਣੜੈ ਘਰਿ ਜਾਇਐ ਪੈਰ ਤਨਿ ਦੇ ਚੁੰਮੀ॥^{xii}

ਫਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨ ਹਢਾਇ॥

ਦੇਹੀ ਰੋਗੁ ਨ ਲਗਈ ਪਲੈ ਸਭੁ ਕਛੁ ਪਾਇ॥^{xiii}

ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੇ ਮੈਡੇ ਕਪੜੇ ਕਾਲਾ ਮੈਡਾ ਵੇਸੁ॥

ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈ ਫਰਿ ਲੋਕੁ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸੁ॥^{xiv}

ਆਪੇ 'ਤੇ ਕਾਬੂ, ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਬਰਿਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਕਸਿ ਕਸਿਮ ਦੀ ਹਾਸਲ ਤਾਕਤ ਦੀ ਮਾੜੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਖ਼ਾਸਕਰ ਲੇਖਣੀ ਨਾਲ਼ ਜੁੜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਖ਼ਾਸ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਜਹਿਨਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਲਖਿਆ ਕਸਿ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਅਸਰ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਨੇ ਜਸਿਨੂੰ ਅਜਹੀ ਕੋਈ ਤਾਕਤ ਜਾਂ ਹੁਨਰ ਦੱਤਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਹੁਨਰ ਕਸਿ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ, ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਹਿ ਦਾਨਸ਼ਿਮੰਦਾ ਅਤੇ ਅਕਲ ਲਤੀਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਸੇਧ ਦਾਇੰ ਹਨ:-

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂ ਅਕਲ ਲਤੀਫੁ ਕਾਲੇ ਲਖਿ ਨ ਲੇਖ॥

ਆਪਨੜੇ ਗਰੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਰਿ ਨੀਵਾ ਕਰਿ ਦੇਖੇ॥^{xv}

ਬਾਬਾ ਜੀ ਲਈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਬਾਮਾਅਨੇ ਅਤੇ ਬੇਕਾਰ ਹਨ ਜਹਿਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰ ਰੱਬੀ ਦਰਗਾਹ ਵੱਖ ਸ਼ਰਮੰਦਾ ਹੋਣਾ ਪਏ। ਉਹ ਹਦਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਅਜਹਿ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:-

ਫਰੀਦਾ ਜਨਿ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ ਤੇ ਕੰਮੜੇ ਵਸਿਰਾਹਿ॥

ਮਤੁ ਸਰਮੰਦਾ ਥੀਵਹੀ ਸਾਈ ਦੈ ਦਰਬਾਰਹਿ॥^{xvi}

ਬਾਬਾ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਸਬਰ ਦਾ ਭਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਰੱਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਹਿ ਜੀਵਨ ਜਠਿਣ ਲਈ ਬਾਬਾ ਜੀ ਆਪਣਾ ਸੁਨੇਹਾ ਇੰਝ ਦਾਇੰ ਹਨ:-

ਸਬਰ ਅੰਦਰਿ ਸਾਬਰੀ ਤਨੁ ਏਵੈ ਜਾਲੇਨ੍ਹਿ॥

ਹੋਨਿ ਨਜੀਕਿ ਖੁਦਾਇ ਦੈ ਭੇਤੁ ਨ ਕਸਿ ਦੇਨਿ॥^{xvii}

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਕਸਿ ਕਸਿਮ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਹਮੀਅਤ ਦਾਇੰ ਹਨ-

ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਈ ਮੁਝੈ ਨ ਦੇਹਿ॥

ਜੇ ਤੂ ਏਵੈ ਰਖਸੀ ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ॥^{xviii}

ਫਰੀਦਾ ਜਾ ਲਬੁ ਤਾ ਨੇਹੁ ਕਿਆ ਲਬੁ ਤ ਕੁੜਾ ਨੇਹੁ॥

ਕਚਿਰੁ ਝਤਿ ਲਘਾਈਐ ਛਪਰਿ ਤੁਟੈ ਮੇਹੁ॥^{xix}

ਅਜਹਿ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਸੁਨੇਹੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵੱਚਿ ਦਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖ ਸੱਖਿ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਵੱਚਿ ਇਕਸੁਰ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਸੱਖਿ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖ ਰੂਹਾਨੀ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਹੀ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ਼ ਜਹਿੜਾ ਕਰਿਦਾਰ ਘੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਵੱਚਿ

ਸੁੱਚਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਰਿਮਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਬੰਦਗੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਨੇਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਸਦਾਚਾਰ ਮਹੁੱਬਤ ਵੰਢਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਦਾਚਾਰ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁਖਾਲਾ ਅਤੇ ਆਨੰਦਮਈ ਬਣਾ ਦੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵੱਚਿ ਰੱਬ ਲਈ ਖੱਚਿ, ਉਸਦੀ ਬੰਦਗੀ, ਕਸਿ ਨਾਲ ਵੈਰ ਨਹੀ ਅਤੇ ਸਭ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟੱਪਣੀਆਂ

ⁱ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1380

ⁱⁱ ਮੋਹਨ ਸਾਧਿ (ਪ੍ਰੋ.), *ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਦਾ ਨਕਿਸ਼*, ਜੀਤ ਸਾਧਿ ਸੀਤਲ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.), *ਸੂਫੀ ਮਤ ਅਤੇ ਕਵਤਿ*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਭਿਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬ, 1970, ਪੰਨਾ-7

ⁱⁱⁱ ਮੋਹਨ ਸਾਧਿ (ਪ੍ਰੋ.), *ਸੂਫੀ ਮੱਤ*, ਜੀਤ ਸਾਧਿ ਸੀਤਲ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.), *ਸੂਫੀ ਮਤ ਅਤੇ ਕਵਤਿ*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਭਿਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬ, 1970, ਪੰਨਾ-8

^{iv} William Warren Bartley, *Morality and Religion*, The University Press, Great Britain, 1971, P-1

^v Phanibhushan Chatterji, *Principles of Ethics*, New Bharatiya Book Corporation, New Delhi, 2001, p.1.

^{vi} ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1381

^{vii} ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1381

^{viii} ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1378

^{ix} ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1379

^x ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1379

^{xi} ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1384

^{xii} ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1378

^{xiii} ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1381

^{xiv} ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1381

^{xv} ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1378

^{xvi} ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1381

^{xvii} ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1384

xviii ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1380

xix ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1378